

A KASSAI KÖNYVKERESKEDELEM TÖRTÉNETE

1712-TŐL A JELENKORIG

**KÖNYVÉSZETI ALAPON ÍRTA
STEINHOFFER KÁROLY**

Budapest
Pallas Részvénytársaság Nyomdája
1907

TARTALOM

Bevezetés

I. A kassai jezsuita nyomda kiadó-vállalata 1657-1773

II. Landerer János Mihály 1774-1795

III. Landerer Ferenc 1796-1821

IV. Ellinger János József 1787-1810

V. Ellinger István 1810-1846

VI. Ellinger János 1846-1876

VII. Werfer Károly (I) 1822-1846

VIII. Werfer Károly József (II.) 1847-1858

IX. Werfer Károly (III.) 1859-

X. Wigand Ottó 1816-1827

XI. Wigand György 1828-1834

XII. Sandvoss Ernő Frigyes 1818-1853

XIII. Vajda Pál 1821-1833

XIV. Hagen Károly

XV. Novelly József 1851-1858

XVI. Hartig Gusztáv 1855-1870

XVII. Toperczer Lajos 1861-1875

XVIII. Haymann Ferenc 1863-1888

XIX. Idegen könyvtárak Kassán

I. Weingandt et Koepf Pesten és Budán 1784-1786

II. Strohmayer Ignác Antal Pesten és Budán 1790-1793

XX. Különbözo kisebb adatok és feljegyzések

Bevezetés

Kassa hazánk amaz ősrégi városai közé tartozik, melyek kezdettől fogva úgy geografiailag, mint politikailag gyors fejlődésre voltak képesek. Erről bizonyosságot tesznek mindazon kiváltságok és szabadalmak, melyekben uralkodóink hajdanában részesítették. Első alapjait II. Gejza király uralkodása (1141-1162) alatt bevándorolt szászok vetették meg s így az egész középkorban német volt nemcsak nyelve, de kultúrája is. Már a XV. században, mint a felvidéki szabad királyi városok feje s mint Felső-Magyarország kulcsa s fővárosa szerepel.

Kassa kereskedelme a többszörösen növelt szabadalmak által elevenebb életre kapott s már a XIV. században vezérszerepet vitt Felső-Magyarországon. A kereskedelmi szükségletek ellátására még a pénzmennyiséget is szaporították, mennyiben ez időtájt egy új pénznem, a kassai márka jött a forgalomba. A kereskedelem virágzásának legszebb korszakát Nagy Lajos uralkodása alatt élte, mert akkor nyert árú-megállító jogot (*jus depositionis mercium*), az Orosz- és Lengyelországból jövő kereskedők cikkeire. Zsigmond király 1405-ben ezt még jobban kibővítette, amennyiben teljes vámmentességet adott az egész ország területén a kassai kereskedőknek.

Kassa magyarosodását az iskolák örök érdeme mellett nagy részben a tudományok s egyházak művelő és nemesítő hatása mozdította elő; kultúráját pedig nagyban emelte a jezsuita-rend működése.

A XVI. század első felében több jeles író lakott Kassán, a többek között Henkel János, Kassa egyik első reformátora, ki tevékeny irodalmi munkásságot fejtett ki az új hit érdekében; továbbá Batizi András magyar reformátor és vallásköltő, kinek a «Keresztyéni tudományról való rövid könyvecskéje»-t sokáig használták a református iskolákban. 1550-ben adta ki «az bártfai Christoph magyarországi jámbor könyvárosnál.»¹ Tinódi Sebestyén is ez időben, 1544-ben nyert polgárjogot Kassán.

A reformáció a Felvidéken való rohamos elterjedése, s az élénk szellemi mozgalom, mely érdekében felpozsdujt, itten is sürgette a nyomda felállítását. Kassán alighanem Huszár Gál tette a legelső kísérletet, ki 1560-ban a város meghívására Kassára jött prédikátornak Magyar-óvárról, hol nyomdája is volt. Az ő irodalmi működése is az új hit megerősítésére és terjesztésére irányult. Azonban nem sokáig maradhatott Kassán, mert Veranchich Antal egri püspök 1560. október 14-én kelt s I. Ferdinandhoz intézett levelének tanúsága szerint, mint «eretnek kassai pap», szabadságától megfosztatott. S midőn a kassai főkapitány titokban odarendelt szekerekkel Egerbe akarta vitetni, a nép felzendült s a zavarban Huszár Gál szerencsésen elmenekült Debrecenbe, hol 1562-ben mint bujdosó kassai lelkipásztor paposkodott. Később azután Komjátiban rendezett be nyomdát.

Az akkori könyvkereskedők a vallásos könyvek s a klasszikus írók művei terjesztésén kívül az *igen szép históriák* árúsításával is foglalkoztak. Gallen János könyvkereskedő hagyatékában² (1583) fölös számban találhatók.

A XVII. század elején Kassán a könyvnyomdászat már nagyban virágzott. Az első nyomdát 1610-ben Fischer János állította fel, ki 1613-ig működött. Őt mint utódok követték: Festus János (1615-1622), Mollerus Miklós (1623-1625), ki magát Bethlen Gábor fejedelem typographusának címezte. Ekkor telepedett meg Kassán sajtójával Schultz Dániel Lőcséről is, kinek halála után özvegye Rodán Mária bírta a nyomdát egész 1650-től 1652-ig. Utódja

¹ A kassai egyetem. Emlékkönyv. Kassa, 1901. 67. 1.

² A hagyaték egész terjedelemben megjelent a «Magyar Könyvszemle» 1887. évi folyamában.

Gevers Bálint könyvkötő mester volt, ki elsajátította a könyvnyomdászatot, évenként kedveskedett a nemes tanácsnak az új kalendáriummal. Ezzel és szorgalmával megnyerte a tanács jóindulatát, mely a város gazdátlanul maradt sajtóját 1653-ban 440 forintért neki eladta. Ezeken kívül nyomdászkodott még Kassán Severini (Severius) Márk (1658-1662), Tüersch Dávid (1663-1668), ennek özvegye (1668-1669), Erich Ericus (1669-1670), Bosytz István (1677-1683) és Schultzs János (1691.)

A kassai sajtó virágzásáról beszél a naptárakon kívül az a mintegy 70 darab könyv, mely 1610-1640-ig Kassán került ki a sajtó alól. Ezek közül, mint nevezetesebbek szerepelnek: «Apologia Synodi Solvensis» (1616), Kürti István «Imádságos könyv» (1611), «Confessio 5 regiarum lib. Civitatum» (latin, német, magyar szöveggel 1613, 1634), Thuri P. «Idea Christianorum Hungarorum» (Kiadta Bocatius János 1613), Sz. Hieronymus Savanarola «Elmélkedései. Fordította Bellényi Zsigmond» (1618), Szepsi Csombor Márton «Europica Varietas, avagy utazása» (1620), Redmeczki János «Bethlen Gábor öt rendbeli halhatatlan jótéteményéről» (év nélkül), Velechinus István «Halotti beszéd Károlyi Zsuzsánna fölött» (1622), Alvinczi Péter «Az Ur vacsorájáról» (1622), Maros-Vásárhelyi Gergely «Világ kezdetétől fogva jóságos és gonosz cselekedetek példái» (Bevégezetlenül jelent meg 1623), Consecratio novi templi «A bekecsi templomnak megszentelése» (1625), Házi János «Envarul Asikin» (1626), Alvinczi Péter «Hét prédikációja» (1632), Alvinczi P. «Postilla» (I. 1633., II. 1634), Darholcz Kristóf «Novissima Tuba. Ítéletre serkentő trombita szó» (1639), Baróti Miklós «A szent bulcsu» (1659), Czeglédi István «Az országok romlásáról» (1659), Czeglédi I. «Halotti beszéd II. Rákóczy György fölött» (1661), Gönczi György «Énekes könyve» (1662), Czeglédi J. «Barátsági dorgálás» (1663), Gyöngyössi István «Márssal társalkodó Murányi Venus» (1664), Illyefalvi István «Bányász csákány tompítása» (1669), Bársony György «Magyarország tüköre» (1671), Sámbar Mátyás «Három üdvösséges kérdés» (1672), Somosi Petkó János «Menyország dicsősége» (1683), Cantus «Catholici Latino-Hungarici» (1674), Warmer Christoph «Gazophylacium decem lingvarum» (1691.)

A könyvkötészetéről, mint rokonszakmáról is röviden megemlékezünk. A könyvkötők (kompaktorok) céhe már 1699-ben létezett s 1705-ben kiadott újabb szabályai magyar nyelven vannak szerkesztve. Érdekes ebben az 5. pont, mely megszabja, hogy Kassa városában négy mesternél több ne legyen, kivéve azon esetet, ha valamely mester fia óhajtna mesterré lenni. A kassai könyvkötő céh érdekében kibocsátott II. Rákóczi Ferenc a XVIII. század elején egy védőlevelet, mely így szól: «Kassai czéhbeli compactorok alázatos instantiájok mellett előttünk repraesentált privilegialis articulusokból értjük, hogy a typographusoknak s egyébféle, könyvekkel és papirossal kereskedőknek és czéh nélkül való compactoroknak is sokadalmak alkalmatosságával, sőt másként is az említett czéhbeli compactorok privilegialis articulusi ellen könyveket és papirost titkon vagy nyilván nem volna szabad árulni. Kiknek ezen alázatos instantiáját kegyelmes tekintetben vévén, ezen privilegialis articulusok ususában őket kegyelmesen manuteneálni kívánjuk továbbvaló dispositióig. Ehhez képest mindazoknak, a kik az instansok ily privilegialis articulusok ususa ellen kész könyveket, papirost és egyéb idejárulható eszközöket árulni szoktak, serio parancsoljuk: se sokadalmakban, sem pedig másképen ezen privilégium tenora ellen könyvet, papirost s egyéb idejárulható eszközöket árulni ne merészellenek, - sőt a kik vakmerőségtől viseltetvén, ezen parancsolatnak ellen cselekedni comperiáltatnának, azon sokadalmas helynek tisztei és földesurai az említett compactoroknak az illyek ellen assistáljanak.»³

A Rákóczi-kor után beállott irodalmi tespedésre következett ujjáébredés korszakában, a magyar irodalom Kassáról küldte szét az ujjáébredés korának első szózatát Kazinczy Ferenc által Magyarországra. Ez időben fellépett még Bacsányi János, Baróti Szabó Dávid, Orczy

³ «Magyar Könyvszemle» 1895. évi folyamában.

Lőrinc báró és Dessewffy József gróf, kik élénk részt vettek a magyar kultúra előmozdításában. Az irodalmi vállalatokon kívül még nagyobb emeltyűje volt Kassa magyarosodásának a magyar színészet, mely mielőtt a budapesti nemzeti színház megalapított volna, leginkább virágzott Kassán. Az első magyar színházi hirlap is itt jelent meg Csáky Tivadar gróf szerkesztésében.

Az irodalmi élet és a magyar színészet hatása alatt a kassai könyvkereskedelem nagy lendületet vett, de mikor a magyar irodalom középpontja az Aurora-kör megalapításával és Kisfaludy Károly felléptével Pestre került át, hanyatlásnak indult.

Ezen rövid bevezetés után már most áttérünk a kassai könyvkereskedő-cégek ismertetésére.

I.
A kassai jezsuita nyomda kiadó-vállalata
1657-1773

Mióta ez a hatalmas, csodálatos szervezetű egyházi rend csak megtelepült Magyarországon, azóta nagyfontosságú missziót töltött be a vallás politikájában, sőt a világi politikában, tanügyi és társadalmi téren egyaránt. Mindenekelőtt a túlszaporodott protestantizmust igyekezett ellensúlyozni és a katolikus hitnek visszahódítani. S mily virtuozitással végezték e feladatukat a jezsuiták, erről tanuskodik hazai történelmünk. Az eszköz pedig, mellyel ezt elérték: a valláson kívül az egész tanügynek lefoglalása, tudniillik az ifjúságnak hatalmukba kerítése volt, úgynnyira, hogy iskoláikba a legállhatatosabb protestánsok is felvették gyermekeiket. Ehhez pedig az irodalom és a nyomda felhasználása szolgáltatta az eszközöket. Mintául a nagyszombati katolikus törzsakadémiát vették s ez és a kassai rendház előljártak mint elsőrangúak a többi számos magyarországiak előtt.

A kassai rendház a nagyszombati mellett a legnagyobb tevékenységet fejtette ki az irodalomnak az ő szellemükben való terjesztésében. Ezen rendház által kiadott könyvek száma a nagyszombati intézettel összehasonlítva sokkal hátramarad, de elég figyelemreméltó magában is. Természetesen túlnyomó a hittani munkák, világi tudományos felsőbb kézikönyvek, vitairatok, akadémiai vizsgaértekezések, középiskolai kézikönyvek és népies ájtatossági apró nyomtatványok száma, melyek mind a katolicizmusnak megszilárdulását s terjesztését célozták. Magától értetődik, hogy mindezek az akkori korszellemhez, megfelelően (elenyésző csekély kivétellel) *latinul* voltak írva s kiadva és majdnem kivétel nélkül a jezsuita alsó, felső majd akadémiai tanrendszerébe beillesztve.

A kassai jezsuita rendház jelentékeny irodalmi tevékenységéből tehát - sajnos - vajmi kevés nyereség háramlott a *magyar irodalomra*; s az is csak kevésnek mondható, ami az akkori laikus hivatásszerű könyvkereskedelem forgalmába juthatott, mihez a tanirodalom képezte a legnagyobb részt. Tehát a rendház nyomdájának tulajdonképpen nem is volt *üzleti jellege*, mert az általuk kiadott könyveket jobbadán maguk terjesztették rendházaik különféle kisebb tanintézeteiben. Ilyenképpen a kassai jezsuita nyomda termékei a rend feloszlataáig jóformán még abba a korszakba esnek, mikor rendszeres könyvkereskedelemtől szó sem lehetett.

Nyomdásztörténetileg már többen foglalkoztak, hol rövidebben, hol tüzetesebben a kassai rendház nyomdaintézetével. Karunk hozzátartozóit, kik e nyomda iránt behatóbban érdeklődnek, azokat a következő nevezetesebb szakmunkákra utaljuk.⁴

Amint már bevezető sorainkban kifejtettük, ezen nyomda-intézet működését bizonyos korszakra szorítottuk és pedig a Petrik 4 kötetes nagy Bibliographiáira (1712-1773) s ezt is könyvészeti alapra fektetve, a nyomda ezen korszakbani statisztikáját az alábbiakban adjuk:

Latin nyelven megjelent: Kath. hit- és bölcsészettudomány 138, világi rendszeres tudomány 56, nép- és középiskolai tankönyvek 49, alkalmi nyomtatványok és akadémiai vizsgaértekezések (promotios) 96, vegyes világi (különösen naptárkiadványok) 57, összesen 396 munka.

Ezen nyelven írottak közül megemlítenők: *Timon Sámuelnek* nevezetes forrásmunkáknak elismert nagybecsű művei, Magyarország történelmére és helyrajzára vonatkozólag.

⁴ Ballagi Aladár: A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472-1877. Budapest, 1878. - Könyvkiállítási emlék. Második kiadás. U. o. 1882.

Magyar nyelven megjelent: Ókori remekírók 1, hittudomány 51, történelem 6, szépirodalom (iskolai színjátékok) 11, alkalmi beszédek (különösen halottiak) 20, vegyesek 39, összesen 108 munka.

A magyar irodalom rovatából kiemeljük *Pázmány Péter* három vitáiratát új lenyomatban. Nemkülönben *Pethő Gergely* valamikor nagy közkedveltségnek örvendő és nagyrabecsült «Magyar krónikáját,» mely több kiadást ért. Említést érdemel továbbá *Fenelóni* «Telemakusa» 4 kiadásban; képviselve látjuk *Petrarchát* is. De nem hiányzik a naptárirodalom sem; nevezetesen a «Házi és új uti kalendárium», melyből (1743-1773) 51 évfolyam adatott ki. Azonban a világi népies cikkek sem hiányoznak, sőt meglepetésünkre a «Szakácsmesterségnek könyvecskéje» is fordul elő.

Német nyelven megjelent: Hittudomány 19, a többi szakokból 23, összesen 42 munka. Ezek közül maga az egy «Haus und Reise Kalender» (1755-1773) 18 kiadványt képvisel.

Tót nyelven kiadatott összesen 27 munka. Közte a «Nowy domowny y pocestny Kalendar» (1743-1766) 23 évfolyama.

A jezsuita rend Mária Terézia királynőnk által 1773-ban eltöröltetvén, a nyomda a királyi ügyész kezeibe került és rövid ideig «cs. kir. nyomda» címet viselt, mígnem 1774-ben a híres buda-pozsonyi Landerer nyomdász-család egyik sarjától 7600 forint örökáron megvételre; a vételár pedig a tanulmányi pénzalap gyarapítására fordított.

II.
Landerer János Mihály⁵
1774-1795

A jezsuita rend megszűntével - mint már említém - a nyomda vétel útján Landerer J. M. birtokába jutott. S jogosult büszkeséggel mondhatjuk, hogy vele Kassán azon nyomdászok egyike telepedett meg, akik már a magyar irodalom első hajnalhasadásának sugarait beszítták s akik megvetették a rendszeresebb hazai könyvkereskedelem alapját.

Maga Landerer itteni üzletében állandóan raktárt tartott budai és pozsonyi anya-üzlet kiadványaiból úgy, hogy az akkori kassai könyvkereskedés igazán virágzónak mondható. Ellenben ami az állítólagos németországi összeköttetést illeti, azt Kazinczy cáfolja meg a legjobban. Mert ő az időben Pesten Strohmeyerrel, Bécsben irodalmi szükségletére nézve Graefferrel, művészeti igényeire nézve pedig Artaria és társával állott élénk összeköttetésben

A nyomdából kikerült műveken már mutatkozik a küszöbön lévő irodalmi újabbkor nyoma.

Különben Landerer magyar nyelvű könyvtermelésének statisztikája, ime a következő: Saját kiadvány 24, mások költségén előállított munka 31, összesen 55.

Saját kiadványai közül megemlítenők: a kassai jezsuita nyomda ebbeli kiadványainak folytatásaképpen a «Házi és uti új kalendárium» (1774-1795) 22 évfolyama. Figyelmünket különösebben ragadja meg a saját kiadványok közt Vanier Jakab «Parashti majorsága» *Baróti Szabó Dávid* fordításában, mely 2 kiadást ért; (első kiadása ugyancsak Landerernél jelent meg, de Pozsony-Kassa impresszummal 1779-ben.) Egyébként az ájtatossági (ponyva-) irodalom képezte kiadványainak állományát, mit mint vásároló nyomdász-kiadó szépen jövedelmező cikként nem is mellőzhetett.

Mielőtt a Landerer nyomdából kikerült, de mások költségén nyomtatott művek ismertetésére áttérnénk, szükségesnek találjuk megjegyezni, hogy az időben a nyomdász-kiadó csak igen kivételes esetekben szokta volt a saját költségén nyomtatni, hanem mindig magukra a szerzőkre hárított ezen keserves kötelesség. A mások költségén előállított művek ismertetéséhez kerülvén, valódi lelki gyönyörűséget érzünk, mert oly neveket tüntethetünk fel, melyek megifjúdó irodalmunknak első díszai, és pedig: *Bessenyei György* «Az Amerikai Podotz stb.» Németből fordította *Kazinczy Ferenc* (1776); «Gesznér idylliumi.» Fordította *Kazinczy Ferenc* (1788); *Kazinczy Ferenc* első zsengeje «Magyarország geographicája» (1775). Továbbá csak becsületére vallott Landerernek, hogy nyomdájából került ki a *Kazinczy Ferenc* szerkesztette és 2 kötetben kiadta «Orpheus Egyhónapos írás stb.» (1790-1791). Megjegyzendő, hogy ezen folyóiratát Széphalmy Vince álnév alatt szerkesztette. Iránya pedig ugyanaz volt, mint Bacsányi «Magyar Museum»-ának, mellyel párhuzamosan adatott ki. Nem kevésbé örökíti nyomdájának hírét az, hogy abból került ki *Baróti Szabó Dávid* ezen négy műve: az «Új mértékre vett ... versek» (1777); a «Kisded szótára stb.» (1784); a «Verses koszorúja» (1786) s negyediknek pedig ezen ismert polemikus irata «Ki nyertes a hangmérséklésben?» (1787). E rovatban említést érdemelnek még *Maklár Dávid* «Protestans hitszónoklatai» három gyűjteményben. (I. 1788, II. 1793, III. 1794).

⁵ Életrajzát, nemkülönben nyomdászati működésének terjedelmesebb leírását lásd: Szabó József dolgozatát a «Vasárnapi Ujság» 1868. évi folyamában s annak nyomán több szaklap és évkönyvben. - «Magyar Nyomdászat» II. kötet 10-12. számaiban. A magyarországi könyvnyomdászok és betűöntők évkönyve I. folyam. Budapest, 1890.

Áttérünk már most sajtói német nyelvű termékeire, melyeknek száma mindössze 30. Ebből 24 saját kiadvány és 6 mások költségén előállított munka. Mindenekelőtt folytatta a jezsuita nyomda által kiadatni szokott «Haus und Reise Kalender»-t (1774-1795) 22 évfolyamban. Idegen nyomtatványnak megemlíti «Kurze Erzählung der Verheerung und Plünderung der Bergstadt Töschau» *Piltzius Gáspártól* (1795).

Nem szabad csodálkoznunk, hogy az akkori időben még mindig jelentékeny számu latin munkák kerültek a közönség kezébe. Landerer latin nyelvű termékei a következők: Saját kiadvány 5, mások költségén előállított munka 43, összesen 48. A saját költségén kiadott 5 munka mind iskolakönyv. Ellenben a mások költségén nyomottak közt legtöbb a vizsga-értekezés és a különféle alkalmi nyomtatvány. - A három tót nyelvű nyomdatermék alig érdemel említést.

Összegezvén tehát Landerernek a különféle nyelvek szerinti termelését, 136 munka került ki sajtóiból, ami 22 évi működésnek éppen nem a legfényesebb eredménye. Ezt azonban előrehaladt korának kell tulajdonítanunk. Ugyancsak e magasabb életkorának tudandó be az is, hogy nyugalomba vonult; de fájdalom, nyugalmát nem élvezhette sokáig, mert rövid időre reá Pozsonyban, 70 éves korában jobblétre szenderült. A család jóakarói és barátai képmását Hildebrand hirneves festő által lerajzoltatták, melyet aztán Mannsfeld J. G. Bécsben rézbe metszett ily körülírással: «Michael Landerer de Fűskút, Incl. Regni Hung. Nobilis, atque Typographus et Bibliopola Nationalis celeberrimus, natus Budae anno 1725, obiit Posonii 1795.»

Halála után a kassai üzlet egyik firokonára, Ferencre szállott, de hogy adomány, szolgálmány, vagy vétel útján, arról feljegyzéseink nincsenek.

III.
Landerer Ferenc
1796-1821

Szinte irigylendő, kedvező állapotba jutott Landerer Ferenc, midőn 1796-ban ily nagyvirágzású üzlet tulajdonosa lőn. Természetesen derekas üzletember s a kassai viszonyoknak alapos ismerője volt, ki főfeladatának tekintette elődje nyomdokain haladni s az üzletet a régi jó hirben s tekintélyben továbbvezetni.

A nyomdából kikerült művek könyvstatisztikailag a következőképen csoportosulnak:

Magyar nyelven megjelent: saját kiadvány 28, mások költségén előállított munka 13, összesen 41. Kiadványai közül figyelmet érdemel «Haller Albert élete» (1798) s ugyanezen szerzőnek «Kijelentett vallása»; mindkettő annak idején a legolvasottabb s legbecsültebb könyvek közé tartozott. Mint a jezsuita nyomda, majd Landerer J. M. naptárkiadványainak folytatásaképen szerepel a «Házi és uti új kalendárium» (1796-1802) 7 évfolyamon keresztül. - Egyébként a saját kiadványok legnagyobb része a népies, jórészt a ponyva-irodalom irányát követte. Ezekkel látta el Landerer a Felvidék árusítóit, illetőleg kompaktorjait, mint hazai könyvkereskedelmünk vidéki úttörőit.

A német nyelvű nyomdatermékei 6 saját kiadvány és 15 mások költségén előállított munkából, összesen 21-ből állanak. Elsőnek megemlíjük a jezsuita, majd Landerer J. M. nyomdától átöröklött «Haus und Reise Kalender» (1796-1799) 4 évfolyamát. Mint szerző saját kiadása álljon itt *Genersich Kristóf* ily című munkája: «Merkwürdigkeiten der königl. Freystadt Késmárk stb.» I. Theil. (1804; II. része Lőcsén nyomtatott u. a.)

Latin nyelvű munkát előállított mindössze 52-öt, melyek közül a vizsgaértekezések és alkalmi nyomtatványok képezik a túlnyomó részt. Ha figyelembe vesszük az előrehaladott kort, ezen 52 nyomtatvány még mindig elég szaporának tekinthető. Sajnos, hogy a magyar társadalom akkoriban sem bírta lerázni a latinság békóit.

Landerer Ferenc üdétét 1822-ben Werfer Károly vette meg. Hogy mi okozta a nyomda más kezekre való átmenetét, azt mindeddig homály fedi.

IV.
Ellinger János József
1787-1810

Alkalmasabb és kedvezőbb időpontot Ellinger sohasem választhatott volna, mint a mikor a fent jelzett időben nyomdát és könyvkereskedést alapított Kassán. Az irodalmi élet mindinkább nagyobb tért hódítván, Landerer János Mihály úgy látszik nem győzte tovább az irodalmi szükségletet kellőleg kielégíteni, vagy pedig más okokból az irodalmi körök, Landerer produktív képességével már nem voltak megelégedve. Elég az ahhoz: a kor haladó szükséglete bebizonyította, hogy Ellinger nyomdájának felállítása sem volt fölösleges. Hogy honnan jött Kassára, mik voltak családi és polgári viszonyai a múltban, arra vonatkozólag adataink nincsenek; de hogy körültekintő és éles látású nyomdász volt, erről éppen tanúságot tesz az, hogy Kassát választotta boldogulásának színhelyéül.

Éppen akkor indult ki Kassáról amaz örökké emlékezetes, felfrissült szellemű mozgalom, mely majdnem 80 éves tespedés után a magyar nyelvet és irodalmat felébreszté tetszhalottaitól s azt egyszerre új életre, mondhatni virágzásra emelte. Három fenkölt lelkű magyar ember megteremté irodalmunk új irányát és ez az új irány volt egyszersmind alapja későbbi szellemi életünk egész jövőjének. Baróti Szabó Dávid, Kazinczy Ferenc és Bacsányi János volt az a három dicső férfiú, kiknek áldott nevét a hazai szellemi élet története arany betűkkel írt lapjaira.

Tapasztalván a sok évek folytán beállott hanyatlást s a magyar nyelvnek a latin elemmel való egybeforradását, valamint ezen ósdi klasszikus nyelv minden téren lábra kapott kultiválását, hazafiúi kötelességüknek ismerték, hogy fejlődő magyar nyelvünket ismét jogába helyezték vissza. E célból megalakították az úgynevezett «Kassai Magyar Társaság»-ot, az elsőt hazánkban s annak közlönyéül «Magyar Museum» címen évnegyedes folyóiratot indítottak meg. Az első folyam 1788-ban Ráday közbenjárásával Pesten Trattnernél jelent meg.⁶ E nyomdász céggel azonban a társaság különböző okoknál fogva nem lévén megelégedve, a II-ik folyamat 1792-ben már Kassán Ellinger J. Józsefnél nyomatta. Időközben Bacsányi és Kazinczy közt némi személyes, de inkább irodalmi nézetkülönbségek támadván, az utóbbi az I. évfolyam befejeztével kilépett a társaságból, mire a II. évfolyam az előbbi egyedüli szerkesztésében és kiadásában jutott a közönség elé.

A III-ik folyamra Bacsányi ugyan hirdetett előfizetést, de közben a vállalat hirtelen elakadt, mert egy forradalmi költeménye miatt bevádoltatván, Kassáról távozni kényszerült.⁷

Az irodalmi «triász» elejétől fogva kijelentette, hogy vállalatát csak hazafiságból és semmi képen sem anyagi haszon kedvéért indította meg. A «Magyar Museum» tehát előrelátásuk szerint nem is kecsegtetett anyagi haszonnal, mert előfizetőinek száma egész létezése alatt 327-nél magasabbra nem emelkedett, ami az ilyen vállalatoknál még az akkori mostoha viszonyok közt sem ütötte meg az alapúl szolgáló üzleti kalkulus mértékét. S így igazán különös, sőt nagyon sajnálatos, hogy éppen Kassa városa (melynek nevéhez örökké hozzáfűződik az új magyar nyelv és irodalom születésének emléke, s mely emiatt húzamosb időre szinte központjává is lett az egész két magyar haza szellemi életének) mégis a legkevésbé támogatta ezen irodalmi vállalatot.

⁶ Szinnyi F.: Bacsányi János. Budapest, 1904. 20. 1.

⁷ Ferenczy József: A magyar hirlapirodalom története. Budapest, 1887. 80. 1.

A «Magyar Museum» megszűntével Kazinczy Ferenc állt élére a magyar nyelv és irodalom további fejlesztésének. Már közben megindított egy új folyóiratot «Orpheus» címen, mely ugyancsak Kassán jelent meg 1790-ben s 2 évfolyamot élt. Úgy a «Magyar Museum», mint az «Orpheus» egy és ugyanazon irányban kívántak segíteni a magyar irodalom elhanyagoltságán, mely nemes célt a külföldiével egy színvonalon álló *magyar időszaki sajtónak* megteremtésével igyekeztek elérni. Mindkét folyóirat szerkesztésére nézve a rendszerességet, tartalmára nézve pedig a tudományosság jellegét, a jó ízlést, valamint a műveltebb magyar közönség igényeinek megfelelését tűzte ki célul.

Jóllehet az «Orpheus» is csak a «Magyar Museum» sajnos sorsára jutott; de a magyar nyelv és irodalom iránti közöny csakhamar megszűnt és a közönség át-átérezni kezdé legszentebb javainak melegítő tüztét. Az sem volt hasznára a «Kassai Magyar Társaság»-nak, hogy idővel végképen feloszlott. Tagjait a sors ide-oda széthányta, csak egyedül Kazinczynak volt fentartva a Kassán való továbbmaradás, hivatalos állásánál fogva.

Visszatérve Ellingerhez, kinek mint a sajtó napszámosának osztályrésze jutott a kassai «triász» országra kiható irodalmi munkásságából, már most egyéb kiadói tevékenységéről kívánunk megemlékezni, a mely mellett az eddigi beosztást követjük.

Magyar nyelvű nyomda termékeinek száma összesen 98. Ebből 59 saját kiadvány és 38 mások költségén előállított munka. Az előbbieket közül megemlítenünk itéljük *Bethlen Katának* «Bujdosásnak emlékezet követ» (1803; újabb kiadás 1806) rendkívül kedvelt és nagy elterjedésnek örvendő utánnyomata az eredeti kiadásnak, melyet más nyomdászok is többször adtak ki. Az ábécés könyvek, a keresztyéni katechismuszok egész sorozata, egyrészt azzal a jelzővel «a debreczeni forma szerint»; úgyszintén zsoltárok s egyéb iskolai s egyházi használatra rendelt kézikönyvek képezték kiadványainak törzsét. A kimaradhatlan naptár sem hiányzik; ez pedig a Kassán kiadatni szokottak közül egészen új vállalat, melynek címe: «Magyar és erdélyországi házi és úti új és ó-kalendarium stb.» (1787-1809) 23 évfolyama. Említést érdemel továbbá Milton «Elvesztett paradicsom»-a *Bessenyei Sándor* fordításában 2 rész (1796); *Simai Kristóftól* «Igazházi egy kegyes jó atya. Mulatságos játék egy felvonásban» (1790), mely az akkori színpadoknak állandó repertoirdarabja volt. Azonkívül itt tündököl *Baróti Szabó Dávid* következő két műve: «Kisded szótár, mely a ritkább magyar szókat tartalmazza.» 2-ik meg bővített kiadása (1792; első kiadása Landerernél 1784); «Költeményes munkái» utolsó (3-ik) kiadás 3 kötetben (1789).

A nyomdából mások költségén kikerült művek közül ékeskedik *A(ranka) György* «Julia levele Ovidiuszhoz» (1790); *Kazinczy Ferenc* «Bácsmegyeije» (1790); ugyanennek egy alkalmi beszéde és *Szabó Dávid* alkalmi versezete. *Maklár János* protestáns lelkész és jeles író «Lelki jó illattétele,» mely Ellingernél több kiadást ért, szintén említést érdemel. A «Magyar Museum-ról» már bővebben értekezünk bevezető sorainkban.

Német nyelvű kiadványainak száma mindössze 18. Szemünkbe ötlük a «Neuer Kaschauer Kalender», melyet egyetlenegy évben, 1789-ben adott ki. Ha csak *Kazinczy Ferenc* azon német alkalmi beszédét, melyet tanfelügyelői hivatalába iktatása alkalmával tartott, nem említjük, a német nyelvű nyomdatermékek közül nincs különös említésre méltó.

A latin nyelvű nyomtatványok száma 51. Ezek közül *Cellariusnak* két grammatikai tankönyve szerepel mint saját kiadvány. A mások költségén nyomtatott művek közül, mint kiválóbbak, a következők foglalkoztatták Ellinger sajtóját: *Basilovits János* nevezetes egyháztörténelmi forrásmunkája «Brevis notitia foundationis Theodori Koriatovits stb.» 6 vaskos kötet (1799-1805); *Szirmay Antal* «A Zemplénvármegyében fekvő szőlőhegyek leírása» (1798). A többi nyomdatermék akadémiai vizsgaértekezések és különféle apró nyomtatványokból állanak.

Ellinger azon kassai nyomdász-kiadókhöz tartozott, kik üzletmenetüket a haladó kor igényeihez alkalmazták; saját kiadványai - bár nem számosak - de mégis elegendők voltak arra, hogy azokkal az akkori időben élénk kereskedelmet űzzön. Kivált a népies és a kompaktorok árucikkeit képező ponyva-kiadványok jövedelmeztek szépen, a szomszédos városok élénk versenye dacára. Állandó nyílt könyvesboltjában különben más kiadók különféle kiadványait is árusította.

Üzletei fia: Istvánra maradtak, ki atyjának, míg az élt, tevékeny munkatársa volt.

V.
Ellinger István
1810-1846

Midőn 1810 táján belépett boldogult édes atyja örökébe: Kassa városának *első* irodalmi fénykora már jóval hanyatlani kezdett. A «Kassai Magyar Társaság» pár évvel ezelőtt megszűnt, tagjai, az egy Kazinczyn kívül, szinte már rég elszéledtek s így maga a vezér és mester mindinkább Pest felé gravitált. Közben különösen a sárospataki Nádaskay András sajtóját foglalkoztatván, bizonyosan okai lehettek, hogy Ellinger nyomdáját mellőzze.

A magyar irodalom gényusa azonban nem engedé Kassa előbbi fénykorának még inkább való hanyatlását. Ugyanis gróf Dessewffy József, Magyarország egyik legtudományosabb képzettségű mánása, mint a magyar irodalom maecenása, úgyis mint maga kiváló író egy új folyóiratot hozott létre, mely «Felsőmagyarországi Minerva» címen 1825 január havában kezdé meg pályafutását. A szerkesztést Dulházy Mihály fiai nevelőjére s magántitkárjára bízta; a kiadást és nyomtatást pedig Ellinger István vállalta magára. A «Minervá»-nak Ferenczy József előadása szerint⁸ fölötte érdekes és viszontagságos története van. Megtudjuk belőle, mily páratlan ügybuzgalommal csüggött Dessewffy ezen vállalaton, mily kitartással toborozta össze a munkatársakat s mily sokféle technikai és anyagi nehézségekkel kellett megküzdnie, míg folyóiratát valahára csak félig-meddig lábra tudta állítani. A munkatársakat illetőleg sikerült a haza elsőrangú íróit, köztük elsősorban Kazinczy Ferencet is megnyernie, a ki azonban mindenféle - szerintünk - kicsinyes okoknál fogva nem igen mutatott tartós kedvet a közreműködésre. Ez utóbbinak finnyás izlésével mindig voltak megjegyzései a folyóirat címére és alakjára nézve, miglen Ellinger a kiadó az anyagiakra nézve zaklatta folyton-folyvást Dessewffyt, ki emiatt barátaihoz intézett leveleiben nem győz eléggé panaszkodni. A «Minerva» a várakozáson felül elég hosszúan folytatta pályafutását, de nem a remélt és megérdemelt sikerrel. Előfizetőinek száma a 350-en túl nem emelkedett. A «Minerva» 1825-től 1836 decemberig, a meddig fennállott (10 folyam 11 év alatt) bizony csak folytonos küzdelmek közt s Dessewffy kifogyhatatlan áldozatkészsége mellett bírta 11 évi lételet megérni. Hozzáteesszük még, hogy havonként egy füzet, kőmetszetű arcképpel és egyéb ábrákkal, kis 5 iven, 4-rét, 1829-től kezdve nagy 8-rét, minden negyedévi folyamhoz, azaz három számhoz külön cimboríték és tartalomjegyzékkel jelent meg. Előfizetési ára egy évre 5 frt, vidékre 6 frt pengő pénz volt.

Mint láttuk, Ellingernek a «Minervá»-n úgyszólván semmi haszna sem maradt s meg kellett elégednie a kiadáságából ő reá eső erkölcsi haszonnal és üzletére háramló hírnévvel. Ez azonban nem lehetett másképen, mert éppen akkor kezdettek rossz idők nehezeden az egész monarchiára. A megkezdett nagy francia háború minden téren, még a szellemi is súlyosan érezhető volt.

Előadási sorrendünkhöz hiven megismertetjük már most olvasóinkat a nyomdából kikerült irodalmi termékekkel. Összesen 258 munka került ki sajtója alul és pedig: 144 magyar, 71 német, 41 latin és 2 tót nyelvű. Ha Ellinger nyomdászti működését azon 36 évhez viszonyítjuk, az össztermelést vajmi szegényesnek találjuk. De ne feledjük, hogy boldogult atyjától szép számmal örökölte a kiadványokat és a nyomdai accidens munka éppen csak a mindennapit segítette előteremteni.

A 114 saját kiadású magyar nyelvű munkák közül különös irodalmi becsű nem fordul elő. Feltűnő előttünk, hogy négyféle ábécés könyvet sorol fel a bibliographia, mint magán-

⁸ Már idézett művében. 145-151 l.

vállalkozó kiadványát. Még pedig azért feltűnő, mert iskolakönyvek nyomtatására csak a budai m. kir. egyetemi nyomda volt feljogosítva, privilegiuma értelmében. Erre más magyarázatot nem képzelhetünk mint azt, hogy nevezett négy abécés-könyv kiadványa csupán a két magyar protestáns felekezet használatára volt szánva. A «Felsőmagyarországi Minervá»-n kívül következő saját kiadásu nyomdatermékeit ítéljük megemlítenedőknek, még pedig első-sorban a minden akkori nyomdász-kiadónak főcikkét: a kalendáriumot. Ellinger nem szorított az elődök által kiadott hosszú naptársorozatok folytatására - mint tevék ez időbeli kartársai, sőt boldogult édes atya is - hanem újabakat hozott forgalomba. Kivéve az egy «Magyar házi és úti kalendarium», melyet a jezsuita nyomda kezdett kiadni, megjelentetvén ezt 1809-től 1846-ig. Új naptárként bocsátotta közre a «Leg-is legújabb, a két ns. magyar haza közhasznára alkalmaztatott honnyi kalendarium»-ot, mely az 1817-1831-iki esztendőre jelent meg. Új volt a «Kassai magyar vándor, azaz nemzeti kalendarium» is, mely 16 folyamon keresztül jutott a közönség elé (1818-1833). Végre a «Magyar hazai barát, azaz közhasznú nemzeti kalendarium», mellyel Ellinger egy évre (1838) próbálkozott meg. Továbbá említést érdemel «Haszonnal mulattató könyvtár. A gyönyörködtető olvasást kedvellőkért» 4 kötet (1818-1823) és *Hrabovszky Dávid* «Utazási rajzai stb.» 2 rész (1837).

A mások költségén előállított művek közül figyelemre méltók: «Xenophon, Sokrates nevezetességei, fordította *Kis János*.» (1831) és «A hajdan garázda Kazinczy Ferenc ma már Széki gróf Teleki ház leágazása» (1831). Ezen szembeszökőleg érdekes pamphlet a Kazinczyak családfájához bizonyára fontos adatokat tartalmaz.

A magyar Felvidék nemzetiségi alakulásai úgy hozták magukkal, hogy Kassán a magyar nyelv után a német lett domináló; ha tehát Ellinger István német nyelvű nyomdatermékei 71-et tesznek ki: ezen a haladó kor és magyarosodás ellenére megütköznünk nem lehet. Saját német nyelvű kiadványai közül kiemelendők *Melczér Jakab* «Merkwürdige Erzählungen aus der Geschichte der Magyaren» (1825, második kiadása 1833); ugyanezen szerzőtől «Biographien berühmter Zipser» (1833); mindkettő igen figyelemre méltó munka, melyek egyrészt forrásmunkának is használhatók. Új német naptárt is indított «Der neue ungarische Wanderer, oder Haus- und Schreib-Kalender» címen, mely csakhamar nagy közkedveltségnek örvendett, miről a megjelent 33 évfolyam (1814-1846) tesz tanúságot. 1838-ban kiadványainak egy jegyzékét bocsátotta ki (Verlags-Artikel der Ellinger'schen k. u. k. privilegierten Typographie zu Kaschau). E német cím után ítélve azt kellene következtetnünk, hogy ezen árjegyzékben Ellinger Istvánnak csupán német nyelvű kiadványai vannak fölveve, amin azonban erősen kételkedünk s itt a Petrik nagy Bibliographiájának valami illetlen címkurtítását sejtjük. Biztosra vehetjük, hogy ezen árjegyzék Ellinger összes, tudniillik magyar, német, latin és tót nyelvű kiadványait ölelte föl. Egyébként a német nyelvű kiadványok ájtatossági és néhány szépirodalmi munkából állanak. A mások költségén nyomtatott művek túlnyomó részét az apró alkalmi nyomtatványok képezik.

Örvendve konstatáljuk a nála megjelent 41 latin munkából, hogy a haladó kor észrevehetően működik a latin nyelvnek hivatalból és társadalomból való kiküszöbölésén. Saját kiadványként szerepel öt iskolai latin nyelvűtan. A szerzők saját költségén nyomottak közt jeleskedik *Vallaszky Pál* ily című érdekes értekezése: «De bibliothecis quibusdam veterum memorabilibus» (1816); még több jeles és figyelemre méltó munka is volna e rovatban, de azok föl- említését nem tartjuk éppen szükségesnek. Egyébként az egész latin nyomtatvány-állomány akadémiai vizsgaértekezések és apró alkalmi nyomtatványból áll. A két tót nyelvű nyomdaterméket éppen csak hogy említjük.

Helyén valónak tartjuk Kemény Lajosnak közlése után⁹ a kassai cenzuráról vonatkozóval Ellingerre, néhány érdekes adatot feljegyezni. Ellinger idejében Novák és Sahlhausen a kassai jogakadémia tanárai voltak a cenzorok. Sahlhausen utódja a cenzorságban Gotzig Ignác lett, 1802-ben Sáfár Imre, ki működését a vásárookra járó képkereskedőkre és a ponyvairadalomra is kiterjesztette; 1813-ban a városhoz átír, hogy utasítsa Ellingert a színingazgató részére nyomtatott «Theater-Anzeige» bemutatására.

A cenzori szigorúság a könyveknek újból való lenyomatását is új engedély kieszközléséhez kötötte. Ellinger azonban erre nem sok ügyet vetett s a «Dinum-Danum» versfüzetet (1804), a «Hét menyeyi zárok» című munkát (1810), a «Hármas kis tükör»-höz való toldalékot (1812), majd négy imádságos könyvet (1814), s később is több munkát a cenzori imprimatur kinyerése nélkül újra kinyomatott, a miért a helytartótanács mindannyiszor megintette.

Mint talpraesett és életrevaló üzletember folyvást törekedett üzletét tökéletesbíteni és nagyobbítani. Hogy eddigi kiadó-könyvkereskedése és sortimentje a kor igényeinek megfelelő legyen, közvetlen összeköttetésbe lépett a német könyvkereskedelemmel. E célból körlevelet bocsátott ki, melyet a lipcsei «Börsenblatt» 1835-iki évfolyam 29. számában is közzétett. A szűk térre való tekintettel csak kivonatossan adjuk: «Vorläufige Anzeige etc. Ellinger'sche Buchhandlung Kaschau im Juni 1835. Um meiner hiesigen, seit vielen Jahren bestehenden Verlags- und Sortiments-Buchhandlung eine, den Zeitbedürfnissen angemessene Ausdehnung zu geben, entschloss ich mich, die Leitung des Geschäftes dem Herrn Róbert Andreski, einem in diesem Fache gewandten und thätigen Manne zu übergeben, und wird derselbe es unter der früher bestandenen firma *Ellinger'sche Buchhandlung* ... fortführen. Bei meinen Fonds und bei Herm Andreski's streng richtlichen Grundsätzen werden Sie, eine Geschäftsverbindung mit mir angeknüpft zu haben, nie bereuen u. s. w.» - Ilyen bőbeszédű frázisok után megkeresi a kiadókat, hogy neki számlát nyissanak, igérvén, hogy pontos lesz kötelezettségei teljesítésében. Bizományait Észak-Németország területére Härtel Vilmosra. Lipcsében, Ausztria területére pedig a Beck F. R.-féle egyetemi könyvkereskedésre Bécsben bízta. Következnek ezután a sablonszerű egyéb utasítások a novák, a prospektusok stb. küldésére nézve, természetesen mind azon körülményességgel, mik az akkori idők könyvárus körleveleit jellemzik.

Nemsokára reá egy külön körlevelet intézett Németország könyvkereskedelméhez, melyet inkább csak kuriozitás kedvéért teljes tartalmában itt reprodukáljuk:

Kaschau, im Február 1836.

P. P.

In Bezug auf die vorläufige Anzeige im Leipziger Börsenblatte 1835. in Nro 29, habe das Vergnügen Ihnen durch Gegenwärtiges anzuzeigen: dass ich mit Genehmigung der höchsten Landes-Stelle auf hiesigem Platze eine Buch-, Kunst- und Musikalienhandlung etablirte und diese unter der Firma: C. Ellinger'sche Buchhandlung unter Geschäftsführung des Herrn Robert Andreski, eines in diesem Fache gewandten thätigen Mannes, mit Eifer und Pünktlichkeit fortzuführen gesonnen bin.

Meine Commissionen haben die Gefälligkeit gehabt zu übernehmen:

Herr Wilhelm Härtel in Leipzig für Nord-Deutschland, Die Löbl Fr. Beck'sche Univ. Buchhandlung in Wien für Österreich und Herr Ferd. Tomala in Pest für Ungarn, welche Herren stets in den Stand gesetzt sind feste Bestellungen, bei Verweigerung

⁹ Megjelent a «Magyar Könyvszemle» 1900. évi folyamában «Sajtó és censura Kassán, a jelen század első felében» cím alatt.

eines Conto's sogleich baar einzulösen, ausserdem wird jede L. J. M. rein abgeschlossen, und auf pünktliche Erfüllung übernommener Obliegenheiten gehalten.

Kaschau, ein nicht unbedeutender Ort, - die Hauptstadt Ober-Ungarns, vorzüglich aber die Umgegend, welche meist von gebildeten Deutschen bewohnt ist, die viel für Buch-, Kunst und Musik verwenden, bietet die beste Gelegenheit dar, für das Interesse aller Herren Collegen, die, durch Eröffnung eines Conto's diesem Unternehmen an die Hand gehen wollen, - recht thätig zu wirken, und schmeichelt mit der Hoffnung, dass meine Bemühungen der entschiedenste Erfolg krönen soll.

Ich ersuche demnach, bei vorkommenden Fällen diesem Etablissement Ihr gütiges Vertrauen zu schenken und von den unterfertigten Zeichnungen gefällige Vormerkun zu machen. Achtungsvoll

ergeben

C. S. Ellinger
wird firmieren
C. St. Ellinger.

R. Andreski,
wird p. p. unterzeichnen
Ellinger'sche Buchhandlung
Robert Andreski.

N. S. Kataloge und Nova-Zettel mit meiner Firma versehen, kann ich in meinem Wirkungskreise 4-500 zweckmässig vertheilen, - theils lege ich dieselben der Zeitschrift Minerva bei, die seit 12 Jahren in eigenem Verlage erscheint, und nach allen Gegenden des Reichs per Post versendet wird. Durch die Eröffnung eines Conto's die Bemerkung meiner pp. Firma auf Ihrer Auslieferungsliste und endlich durch die Zusendung Ihrer Nova gleichzeitig mit den übrigen Handlungen (mit gef. Rücksicht meiner ergebenen Anzeige im B. B. 1835. Nro 29.), verpflichten Sie mich zu den wärmsten Danke. Mein stetes Bestreben wird es auch sein, durch Ordnung und regen Fleiss des mir geschenkten schätzbaren Vertrauens immer würdiger zu werden. Ergebenst

Elliger'sche Buchhandlung
Robert Andreski.

Milyen mértékben járultak hozzá a számlanyitással üzlete felvirágoztatásához, nem tudjuk; de hogy ő nem igen felelt meg körleveleiben tett pontossági ígéreteinek, meglátszik Schubert G. lipcsei kiadónak 1838 március havában a «Süddeutsche Buchhändler-Zeitung»-ban közzétett hirdetéséből, melyben fizetésre szólít fel hat oly céget, melyek neki már 1834-1835 óta tartoznak a saldóval. Ezen névsorozatot Ellinger C. S. kassai céggel nyitja meg. Ebből kifolyólag következtetjük, hogy üzlete az időben nem igen örvendett kedvező menetelnek, s hogy működésének utolsó éveiben sok küzködésen mehetett keresztül.

Üzletét 1846-ban fia vette át, ki a nyomdászatot nála tanulta ki.

VI.
Ellinger János
1846-1876

A cégváltozást valószínűleg atyja előrehaladott kora okozta. Mint láttuk, Ellinger János meglehetősen zilált állapotban lépett az üzlet élére. További életrevalóságát csupán az átvett kiadványok jelentékeny raktára biztosította s tartotta fenn. Ujbóli felvirágoztatásához azonban Ellinger Jánosban, úgy látszik, nem volt meg sem a hajlam, sem az üzleti hivatottság, mert röviddel reá a könyvkereskedéssel már felhagyott.

A nyomdát pedig működésének 30 éve alatt csak a régi mederben folytatott népies kiadványok továbbgyártása és az accidens munkák tartották fön, szintén folytonos küzködések közt. 1876-ban más kezekbe kerülve, nemsokára föloszlott.

VII.
Werfer Károly (I)
1822-1846

A Landerer-féle nyomdát - mint a maga helyén említém - 1822-ben a jelenlegi tulajdonos nagyatyja: Werfer Károly (I.) vette meg. A Werfer-család Dél-Tirolból származott Magyarországra s Lugoson honpolgári jogot nyert. Werfer Károly (I.), ki a nyomdát átvette, az 1805-iki napoleoni nemes fölkelésben résztvett, mint ez Temesmegyének különös közgyűléssé alakult karai és rendei Temesvárott 1820. évi január 10-én tartott ülésükben kimondták s jegyzőkönyvi kivonatban meg is örökítették.

A nyomda és kiadó-üzlet története megiratott 1885-ben az országos könyvkiállítás alkalmával elég körülményesen, de egyedül a nyomdára fektetvén a fősúlyt. Mi azonban a kiadó-könyvárús szempontjából iparkodván ezen üzletágot megörökíteni, a monografiát nem is használhatjuk, főleg azért, mivel sok helyütt oly adatokra bukkantunk, melyek akár nyomdástörténetileg, akár irodalomtörténetileg nem felelnek meg a valóságnak.

A monografia írója azt mondja, hogy Werfer idejébe esett volna Kassán a nemzeti irodalom felvirágzása. Ez pedig nem áll, mert ezen dicső korszak már évek előtt jóformán Kazinczy «Orpheus»-ával lealkonyodott (értjük a kassai Magyar Társaság működését). Ezt kötelességünknek tartottuk megcáfolni, mert Kazinczy s a társaság működése egyedül Ellingerhez fűződik! Különben Kazinczy a húszas évek elején egy munkát nyomtatott Werfernél.

Werfer Károly (I.) nyomdász-kiadói működését tekintve, első pillanatra jólesően hat megfigyelése annak, hogy míg a két Landerer és három Ellinger nyomdász-kiadók saját kiadványai közt csak a népies (ponyva) irodalmat kultiválták: addig Werfernél már meglátszik a haladó kor s magasabb irodalmi színvonal nyoma.

Azon 25 év alatt, melyen át ő bírta az üzletet 383 munka került ki nyomdájából, és pedig: 190 magyar, 147 német, 43 latin és 3 tót. A magyar nyelvű nyomtatványokat közelebbről szemügyre véve, örvendve kell konstatálnunk, hogy azok állománya igazán becsületére válik Werfer Károlynak (I.). Sok tért foglalna el azok felsorolása, azért csak a jelesebb műveket mutatjuk be, melyek a következők: «Aglája. Zsebkalendárium szépeink számára.» (1838); «Árpádia. Honi történeti zsebkönyv,» Szerkeszti *Kovacsóczy Mihály* II. és III. évfolyam (1835-1836.; első évfolyam *Wigand Györgynél* Kassán). *Sárossy Gyula* «Nyelvészke, vagy a magyar nyelv főnehézségei szabályokban stb.» (1837); *Schmidt Kristóf* ifjúságot érdeklő irományai 8 kötet (1828-1829). Ha következő írók jó hangzású neveit itt felsoroljuk eleget vélünk tenni ismertetésünknek, u. m. *Balásházy János* gazdász, *Bokrányi János* híres jogász, *Csontos István* aesthetikus és filozófus, *Klestinszky László*, *Kovacsóczy Mihály* Kassa város kiváló írói és *Staut József* közhasznú iratok szerkesztője. A Kassán virágzó színészet létre hozott számtalan dal- és színműfordítást, melyek majdnem mind Werfernél adtak ki. A naptárakat is nagyban kultiválta. Ki adta az «Uj oktató fillér-kalendárium»-ot (1837-1747) 11 évfolyamban; «A magyar házibarát. Egy közhasznú házi és gazdasági kalendárium»-ot, mely megindult 1834-ben és folytatódott 1846-ig, 14 évfolyamon át. Azonkívül a «Legújabb közhasznú és mulattató kis hazai kalendárium» (1841-1842). A szaknaptárak alapját is ő vetette meg. Kiadván a harmincas években a «Folyvást tartó mezei és kerti kalendárium»-ot (1832; második kiadás 1834) és egy «Mindenkori tökélyes erdei és vadászati kalendárium»-ot (1835).

A mások költségén kikerült művek közül említést érdemel: gróf *Dessewffy József* a «Hitel című munka taglalata» (1831); gróf *Széchenyi* «Hitel» című munkájának éles kritikája. Egy másik erre vonatkozó munkát közrebocsátott gróf *Dessewffy József* három fia: *Aurél*, *Marczel*

és *Emil*. Mindkettő megjelenésekor roppant szenzációt keltett. Ugyszintén *Kazinczy Ferenc* «Előbeszéde az általa fordított Sallustiuszhoz» (1834); a «Literaturai Lapok» szerkeszté és kiadta *Kovácsóczy Mihály* II. és III. évfolyama (1836-1837); ugyanettől a «Szemlélő a tudományok, literatura, művészet, divat és társas élet körében» című folyóirat II. és III. évfolyama (1836-1837; I. évfolyama *Wigand György* által adatott ki 1833-ban, amennyiben 1834-35-ben szünetelt). E nyomdát foglalkoztatta továbbá *Szemere Bertalan* ily című munkája: «Terve egy építendő javító fogháznak a magányrendszer elvei szerint» 1838) és végre *Szepessy Alois* katolikus egyházszónoklatainak különböző sorozatai. A többi nyomtatványok pedig különféle alkalmi gratulációkból állanak.

Német nyelven kiadott összesen 147 munkát, ami elég jelentékeny számnak mondható. Saját kiadványai közt van több jeles szépirodalmi munka *Campe*, *Clauren* stb. szerzőktől. Nemkülönben figyelemre méltó *Schatter* «Encyclopädiája» (1837), mely későbbben átdolgozva *Heckenast* Gusztávnál jelent meg. Az ifjúsági iratok közül kiemeljük *Schmid Kristóf* munkáit 4 kötetben; szerepel *Szepesházy Károly* és *Thiele István* is három néprajzi művel. Egyébként a német kiadványok majdnem a tudománynak összes ágait ölelik fel. A mások költségén kikerült munkák közül feltűnik gróf *Dessewffy József* műve: «Zergliederung des Werkes über den Credit» (1831). Német nyelven is számos naptárt adott ki; s minthogy azok szerkesztésére nagy gondot fordított, az országon kívül is kelendőségnek örvendtek. Elsőnek megemlíjük a «Neuer gemeinnützer und erheiternder vaterländische Hauskalender»-t, melyből 1824-től 1847-ig 25 évfolyam jelent meg; továbbá a «Neuer belehrender und unterhaltender Pfenig-Kalender» (1838-1847) 10 évfolyamon át. Legkiválóbb német naptárja volt a «Der vaterländische Pilger», melyet megindított 1831-ben és 16 évfolyamot ért.

Latin és tót nyelvű nyomdatermékeinek száma összesen 46, melyeket mint ránk nézve manapság érdekteleneket hallgatáson mellőzzük.

Nem közönséges szerep jutott Werfer Károlynak (I.) tekintélyes nyomdászkiadói működésével. Kiadványai mindenütt Magyarországon, különösen ott, ahol a német nyelv túlsúlyban volt nagy kelendőségnek örvendtek. S hogy a külföldre is eljutottak kiadványai, mutatja a *Schwetschke*-féle *Codex nundinarius* stb. című hivatalos könyvjegyzék, melyben 1830-tól 1836-ig 36 kiadvánnyal van képviselve.

A Felvidéken ő indította meg 1839-ben az első helyi színezetű hirlapot, a «Kaschauer Kundschaftsblatt»-ot, melyet számos éven keresztül *Blaschke A.* szerkesztett. A lap természeténél és feladatánál fogva érdekkörébe vonta mindazt, ami a felvidék szellemi és anyagi életét illette. Az 1860. év óta hol magyar, hol német nyelven vegyesen «Kassa-Eperjesi Értesítő» címmel jelent meg. Természetesen az egész Bach-korszak alatt csupán német volt a lap, nemcsak nyelvileg, de szellemileg is.

Az 1867-iki kiegyezés meghozta valahára a rendezettebb viszonyokat, melyek alatt a Werfer-utódok szilárdabb nemzeti alapon folytathatták működésüket.

VIII.
Werfer Károly József (II.)
1847-1858

Midőn ezen derék s a külföldön alapos kiképztetést nyert szakférfiú 1847-ben - csak egy esztendővel megelőzve az emlékezetes 1848-at - átvette az üzletet, a nyomdában ugyan nem változtak a viszonyok, de a majd beállott márczius 15-ike egészen új irányokba terelte a Werfer-ház működését. A szabadságharc a tett mezejére hívta s mint a kassai lovas nemzetőri osztály zászlóvivője Galicia ellen részt vett a zborói táborozásban s a kassai hegyen vívott ütközetben. Ő volt az, ki két ízben tábori sajtót nyújtott a szabadságharc parancsnokainak, először kényszerűségből, ráparancsolás folytán Schlicknek, utóbb hazafiui kötelességből s a magyar kormány felszólítására.

A vihar lecsendesülésével Werfer Károly József (II.) lankadatlan buzgalommal folytatta ismét atyja megkezdett munkáját. Már 1848-ban láttak napvilágot az «Ábrázolt folyóirat» s az «Oberungarische illustrierte Zeitung», melyeknek illusztrációit eredeti fametszvény nélkül, a mai cinkographiának megfelelő módon, speciális találmányával s az akkori viszonyokhoz képest természetesen olcsón állította elő.

Nyomdatermékei 32 magyar, 21 német, 2 latin és 3 tót nyelvű, összesen 58 munkából állanak. Ha tekintetbe vesszük atyja 25 évi működését, a nyomdatermelést illetőleg szembeötlő visszaesést tapasztalunk, ami azonban a Világos után való szomorú időkben találja magyarázatát. Kiadványai közül csupán egy munka érdemel említést, melynek címe «Hundert Darstellungen aus dem Leben und dem Gebiete der Natur und Kunst. Mit 23 litogr. Tafeln» (1846).

Az üzlet menetelében 1852-ben nevezetes fordulat állott be. Werfer Károly József (II.) belépett a rendes könyvkereskedők karába. Az éppen akkor külföldről jött Haymann Ferencsel szövetkezve, az akkori kor színvonalán álló könyvkereskedést nyitott. Erről a «Börsenblatt» 1852-ik évi folyam december havi számában a következő körlevelet olvassuk:

Kaschau, den 1. December 1852.

Hierdurch beehre ich mich, Ihnen ergebenst anzuzeigen, dass mir von Seite des K. K. Districts-Obergespan die nachgesuchte Bewilligung zur Eröffnung einer *Buch-, Kunst- und Musikalienhandlung* dahier Rescript von 16. Oktober d. J. Nro 13563, gnädigst ertheilt worden ist. Ich werde dieses Geschäft im Verein mit Herrn Franz Haymann, der seit einer Reihe von 16 Jahren im Buchhandel thätig, die Ehre hat, vielen der Herren Collegen persönlich bekannt zu sein, unter der Firma: *C. Werfer's Buchhandlung* betreiben, wozu ich mir Ihre freundliche Unterstützung erbitte. Da meine hierorts bestehende, Buch-, Kunst- und Steindruckerei, verbunden mit Verlags-Buchhandlung und Zeitungs-Expedition, mich ausser Stand setzen, mich ununterbrochen der Leitung der neu errichteten Buchhandlung zu widmen, so habe ich Herrn Franz Haymann ausschliesslich für dieses Geschäft Procura ertheilt und wollen Sie von dessen alleiniger Unterschrift gefällige Vormerkung nehmen. Gestützt auf hinreichende Fonds und mit den Bedürfnissen des hiesigen Platzes nebst Umgebung innigst vertraut, glaube ich keine Fehlbitte zu thun, wenn ich Sie ergebenst ersuche, mir ein Conto zu eröffnen und meine Firma auf Ihre Auslieferungsliste zu setzen. Neuigkeiten erbitte ich mir unverlangt vorläufig nur von inländischen Handlungen, desto willkommer wird mir die zeitige Einsendung von Wahlzetteln, Prospecten und Anzeigen sein, von denen ich meinen Bedarf wählen werde. Meine Commissionen haben für Leipzig: Herr K. F.

Köhler für Wien: Herren Kaulfuss Wwe Praudel u. Comp. für Pest: Herr Carl Edelman
zu übernehmen die Güte gehabt, welche da, wo Credit verweigert werden sollte, fest
verlangtes baar einlösen werden.

Mit vollkommener Hochachtung und Ergebenheit

Carl Werfer.

Franz Haymann zeichnet:

p. pr. C. Werfer's Buchhandlung Franz Haymann.»

Az 1860-iki új alkotmányos korszak, mely csakhamar a provizóriumba csapott át, Werfer
könyvárusnak tüntette ugyan föl, de ezen a téren nem igen tudott boldogulni. Azért 1862-ben
a két társ megvált egymástól és a könyvkereskedés Haymann Ferenc egyedüli birtokába ment
át, ki a nyolcvanas években is bírta.

IX.
Werfer Károly (III.)
1859-

A nyomda mostani birtokosa, Werfer Károly (III.) kassai születésű. Tanulmányait elvégezvén, tapasztalatok gyűjtése céljából a külföld (Német-, Angol-, Franciaország) főbb városait beutazta, tanult, buvárkodott mindenütt s visszatérvén 1859-ben, atyját nagy feladatában erősen támogatta s az üzletnek még az évben tulajdonosa is lőn.

Werfer Károly (III.) 1860-ban berendezett Pesten egy nagyobb szabású könyv- és nyomdát s valószínűleg versenyezni akarván a még akkor messze a mai színvonalon alul álló pesti nyomdákkal. Pesti nyomdászkodásának emlékét a következő munkák tartották fenn: «Kazinczy Album. Összeállította Szabó Richárd» (1860); ugyancsak ezen évben indította meg a «Képes Családi Lap. Ismeretterjesztő és szépirodalmi heti közlöny»-t, Szabó Richárd szerkesztésében. Ez már nagyobb koncepciójú képes folyóirat volt. (Ára egy évre 6 frt.) Ide tartozik továbbá a Vas Gereben által szerkesztett «Képes Ujság» I. és II. évfolyam (1859-1860; egy évre 10 frt 50 kr.) és a «Divatcsarnok» (Szerkesztette Császár Ferenc) III. évfolyama, melyek szintén Werfernél nyomattak Pesten.

Ezekután már most áttérünk tulajdonképeni feladatunkhoz, a könyvkereskedelemre. 1863-ban Werfer Julia körlevelet bocsátott ki, melyben jelenti, hogy fia, Werfer Károly (III.), üzletvezetése és cégjegyzése mellett könyvkereskedést nyitott. Ezen cég 1870-ben ismét változott, amennyiben az üzlet 1869 október 1-én Werfer József Gusztáv birtokába ment át. A régi Werfer-féle nyomda és könyvkiadóhivatal pedig új címet vett föl s kijelentette, hogy a két cég semminemű összefüggésben nincsen, hanem egész különállóan lesz vezetve.

Minthogy a könyvárus-anyakönyv a reájuk vonatkozó adatokat nem egészen világosan adja elő, roppant nehezünkre esik a családtagokat egymástól megkülönböztetni, már azért is, mivel mindegyiknek «Károly» volt a keresztnéve. Schultz Adressbuch-jában Carl Werfer's Verlags-Comptoir in Kaschau seit 1869 okt. 1. (Gegründet 1863) cég megnevezésénél ez a szószerinti megjegyzés áll: «Nicht zu verwechseln mit der Firma Josef Gustav Werfer, oder mit C. Werfer's Buchhandlung in Kaschau (Tehát ez utóbbi is létezett még?!) Die Buchdruckerei und das Verlagsgeschäft steht in gar keiner Verbindung mit den bezeichneten Firmen.»

Fölötte sajnáljuk, hogy ily bonyodalmas soknak-látszó birtoklási viszonyok közt, a kassai könyvkereskedelem fejlődésének történetét sem bírjuk a maga világosságába helyezni! Kassa városa minden közművelődési intézményeivel valóban büszke lehet a Werfer-nyomdász-család egy századon át való működésére.

X.
Wigand Ottó
1816-1827

Werfer Károllyal (III.) bezárul a kassai nyomdászkiadók azon osztálya, kik elsősorban a nyomdászatot, másodsorban a könyvkiadást kultiválták, míg a könyvkereskedést úgyszólván csak mellék-keresetnek üzték. Most a racionális könyvárusok következnek, kik tisztán ezen üzletágnak szentelték egész életüket. Ezek egyik legöregebbje Wigand Ottó. E jeles férfiú életrajzát már megírta Szennovitz Adolf kiváló szakíró¹⁰ s így mi csupán kassai működésének méltatására szorítkozunk.

Wigand Károly Frigyes pozsonyi könyvárus bátyja támogatásával 1816-ban Kassán könyvkereskedést nyitott, melyet rövid idő alatt szép lendületre emelt. Egyuttal a kiadói téren is derekasan kezdett működni, s ebbeli hivatásának meg is felelt. 1818-ban megindította a «Kaschauer Wochenblatt»-ot s 1819-től bezárólag 1827-ig igen számos kisebb-nagyobb kiadvánnyal lépett a könyvpiacra.

Wigand kiválóbb magyar nyelvű kiadványai közt említést érdemelnek: *Döbrentei Gábor* «Külföldi színjékai» 2 kötetben (1821-1822); *Molière* «A fösvény. Vigjáték 5 felvonásban.» (1822). Feltűnő előttünk ezek impressziuma, mely így hangzik: «Nyomatott Wigand Ottó kassai könyvárus költségével Grund Leopoldnál Bécsben.» Megemlítené még Milton «Elvesztett paradicsoma». Fordította franciából *Bessenyei Sándor*. 2 darab. (Második kiadás 1817; első kiadása 1796-ban Ellinger Jánosnál jelent meg).

Német nyelvű kiadványai közül *Artner Teréz* hirneves drámairónő két szindarabja, nemkülönben «Blüthen von Jean Paul Fridrich Richter stb.» (1821) és *Genersich Emma* «Leben einer glücklichen Mutter» (1819) emelendők ki. Mint a Werferek kiadvány-állományából vétel útján birtokába jutott tankönyvet említjük *Schlatter* «Encyclopädiá»-ját felsőbb leányiskolák számára, mely igen kapós könyv lévén, későbbben Heckenast Gusztávnál számos éven át elsőrendű cikket képezett. Jelesebb kiadványai közé tartozik *Kisfaludy Károly* «Janos Lämmle's Abentheuer (aus seinem eigenen Briefen) aus dem ungarischen von Benjamin Szalay» (1827) és *Melczer Jakab* «Der ungarische Zipser Sachse in seiner wahren Gestalt» (második kiadás 1821; első kiadása 1806-ban Kummer P. G.-nél Lipcsében látott napvilágot).

Több oldalt kellene szentelnünk e dolgozatunknak, ha Wigand Ottónak akárcsak jelesebb műveit itt felsorolni akarnánk. Azok változatossága oly nagy, hogy már abból is meglátszik a kiadó derekassága, a közönség igényeinek helyes feltalálásában. A külfölddel is élénk összeköttetésben állott, amennyiben nemzetközi általános és közérdekű művekkel lépett a könyvpiacra. A Schwetschke-féle Codex nundinarius-ban 1820-tól 1827-ig 31 olyan kiadványa van fölvéve, melyekkel büszkén léphetett föl, akármelyik német kiadóval szemben.

Wigand Ottó tágasabb működési tért keresván, 1827-ben elköltözött Pestre, hol az időben hazánk minden politikai s irodalmi tényezője összpontosulni kezdett.

¹⁰ Magyar könyvkereskedők évkönyve V. évfolyam. Budapest, 1895.

XI.
Wigand György
1828-1834

Midőn 1827-ben Wigand Ottó Pestre költözött, itteni üzletét legfiatalabb öccsének: Györgynek adta át, ki nála tanulta meg a könyvkereskedelmet. Minthogy bátyjához hasonlóan meg volt áldva mindama tulajdonságokkal, a melyeknek bírása és az életben alkalmazása boldogulását biztosították, üzlete szép lendületnek indult. Azonban ösztöne őt is hazájába vonzotta vissza s 1834-ben csakugyan átköltözött Lipcsére, hol könyvkereskedést nyitott.¹¹ Emellett kassai üzletét is folytatta, társul vévén Cserneczyt, ki összes szükségletét a lipcsei háztól fedezte. 1837-ben pedig ezen üzlet Hagen Károly kezébe került, kiről a maga helyén megemlékezünk.

Wigand György mindössze 6 évig működött Kassán, mely idő alatt Petrik nagy Bibliographiája (1712-1860) szerint 35 munkát produkált. Ebből 13 magyar, 21 német és 1 latin nyelvű.

A magyar nyelvűek közül említést érdemel: *Albach S.* «Szent hangok» című imakönyve (1834); «Árpádia Honi történelmi zsebkönyv» I. évfolyama (1833, II. és III. évfolyama Werfernél jelent meg); «Nefelejts Almanach» (1832-1833). Mindkét folyóiratot *Kovacsóczy Mihály* szerkesztette. Ezeken kívül több szépirodalmi munkát is adott ki.

Német nyelvű kiadványai közül szembeötlő az «Erheiternde Abendbibliothek,» melyből 1826-tól 1829-ig 24 kötet jelent meg. Számottevő munka a *Klein Samu* szepesi ev. lelkész által írt «Handbuch der Geschichte von Ungarn und seiner Verfassung» (1833). Jelesebb kiadványaival a Schwetschke-féle Codex nundinarius-ban is sűrűbben találkozunk.

¹¹ Lorck «Die Druckkunst und der Buchhandel in Leipzig durch vier Jahrhunderte» című műve 104. oldalán ugyan azt mondja, hogy 1832-ben költözött át Lipcsére, de azon kételkedünk már azért is, mivel az eredeti körlevél kezünkben volt, sőt lemásolva birtokunkban is van.

XII.
Sandvoss Ernő Frigyes¹²
1818-1853

A kassai könyvkereskedők sorrendjében most egy oly kartársunkat mutatunk be, aki nem mint a két Landerer vagy három Ellinger tanult nyomdászkiadókból lettek idővel tagjai a magyar könyvkereskedelemnek, de úgysem mint a két Wigand, akik mindjárt pályaválasztásuk kezdetétől működtek azon egész életükön át, hanem aki eleinte csak egyszerű könyvkötő volt. E férfiú pályafutását még érdekesebbé teszi az, hogy benne egy egészen speciális embert tanulunk megismerni, kinek minden cselekedeteiben a legtisztább keresztényi philantropismus nyilatkozik meg. Sandvoss Ernő a kassai ág. hitv. ev. elemi és polgári leányiskolának nemcsak egy hosszú emberöltőn keresztül fáradhatlan buzgó munkálkodásával örökemlékü maecenása és jótevője vala, hanem a nevelésügy barátja is, ki legönzetlenebb munkálkodását és puritán vallásos meggyőződéséből merített legjobb igyekezetét a helybeli evang. tanügy előmozdítására fordította, miáltal elhervadhatlan érdemeket szerzett magának.

Sandvoss Ernő Frigyes 1777. évi január 23-án Berlinben született. Szülei Sandvoss Ernő Lajos - szabómester - és hitvestársa Eimke Dorottya Louisa a kevésbbé vagyonos iparos osztályhoz tartoztak. De azért főgondjukat az képezte, hogy gyermeküket, ki egészséges és ép testalkat mellett, már jókor kiváló szellemi és erkölcsi tulajdonságoknak adta bizonyítékait, célszerű és gondos nevelésben részesítsék, mi okból hat éves korában beiratták az elemi iskolába. Midőn az ismeretek elemeiben dicséretes haladást tanúsított, 1787-ben felvétetett a berlini kitűnő hírnevű «Graues Haus» nevezetű protestáns tanintézetbe, hol elsőrangú tanítók vezetése alatt bő alkalmat talált szellemének kiművelésére.

Azonban édes atyjának halála következtében beállott szűk anyagi körülményei miatt kénytelen volt 1791-ben az iskolától végleg megválni. Meggyarapodva hasznos ismeretekben, megszilárdítva a hitben és fogékony szívvvel minden jó és nemes iránt, beállott kereskedő tanoncnak. Minthogy azonban alig két esztendő múlva utolsó földi támaszát, gondosan szerető és hűséges édes anyját is elvesztette, szegény sorsban lévő rokonaitól pedig semmi-nemű hathatós segítségre nem számíthatott, azért pályát cserélt és Berlin városának egyik elsőrangú könyvkötő műhelyébe szegődött tanulónak.

1799-ben, tehát 22 éves korában, búcsút mondott szülővárosának s vándorútra kelt, hogy mesterségében annál jobban kiképezhesse magát. Megfordult Drezdában, Boroszlóban és Bécsben, mely utóbbi helyen 4 évig időzött. Onnan indult az 1805-ik év őszén Magyarországra s itt először Győrött telepedett le, hol Streibig Antal József hírneves nyomdász és könyvkötőnél kapott munkát. De néhány hónap múlva, a tavasz beálltával már hazánkban másutt, reá nézve előnyösebb helyet keresett, így került a következő év tavaszán Kassára, alig sejtve, hogy itt fogja jövődöbéli önálló és áldásos működését érvényesíthetni. S ime, a Gondviselés az ő utjait is akként intézte, hogy sokévi fáradságos és már-már meddőnek látszó igyekezetének végre megfelelő teret találjon. Városunkba érkezve, beállott segédnek Landererhez, kinek ez időben itt virágzó könyvnyomdája és könyvkereskedése volt. Majdnem 12 évig szolgált ezen cégnél mint derék segéd, majd mint üzletvezető, a hol szakértelemmel párosult szorgalmával, de még inkább igazlelkűségével nemcsak főnökének, hanem összes ismerőseinek becsülését és tiszteletét kiérdemelte. A becsületes munkájával szerzett és nélkülözések árán is megtakarított pénzét megőrzés végett évenként bizalommal oda adta főnökének és vélt jólte-

¹² Az életrajzi adatokat Kertscher Gusztáv ily című értekezéséből merítettük: «Sandvoss E. Frigyes iskolafelügyelői működésének méltatása stb.»

vőjének, miközben az a remény táplálta, hogy ezen, bár kicsiny, de idővel növekedő tőkéje jövődöbeli önállósításának alapját fogja képezni. Midőn azonban ezen cég megbukott és vagyoniag annyira tönkre ment, hogy a nagyszámu hitelezők nem nyerhettek kielégítést, akkor ő, a hű és derék munkás is elvesztette összes megtakarított filléreit.

Roppant érzékeny és fájdalmas veszteség volt az rá nézve. Ámde rövidesen kárpótlást nyert azon örökség által, a melyhez anyai ágon nagyatyja révén jutott s mely 100 porosz tallért tett ki. Ezen összeg ugyan távolról sem pótolta érzékeny veszteségét, de mindamellett alapját képezte jövődöbeli önálló munkakörének. 1818-ban - életének 41-ik évében - a helybeli polgár- és mesterjogért folyamodott, melyet készséggel meg is kapott. Serény és fáradhatlan igyekezettel kezdte és folytatta munkálkodását. Könyvkötészetét idővel könyv- és zenemű-kereskedéssel bővítette ki és kifogástalan tevékenységével polgártársai bizalmát a legnagyobb mérvben kiérdemelte, sőt anyagi gyarapodását is előmozdították. Sandvoss élete végéig nőtlen maradt. 1829-ben összeköttetésbe lépett a helybeli Kéfer-családdal. A családanya - Kéfer Katalin - szorgalmas, ügyes és tapasztalt asszony volt, a ki nagy gonddal vezette háztartásának ügyeit, a mit ő viszont azzal hálált meg, hogy ezen nagyszámu családnak valódi jóltevőjévé lett.

Üzletét a forradalom lezajlása után, 1850-ben, feloszlatta s ezentúl mint köztisztelőben részesülő magánzó csendes visszavonultságban élt. A könyvkötészet Hartig Gusztáv birtokába jutott, ki nála mint segéd működött.

Említettük már, hogy Sandvoss számos éven keresztül buzgó jóltevője volt a kassai ág. hitv. ev. iskolának, mignem 1837-ben egyhangulag megválasztották annak felügyelőjévé, mely diszes hivatalt 1853. február hó 1-én bekövetkezett haláláig áldásosán és közmegelegedésre viselte. Sajátkezűleg irt végrendeletében - többféle jótékony célú alapítvány és Kéfer Katalinnak szóló hagyományon kívül - 40.000 pengő forintot hagyott nevezett iskolának. E végrendeletében hálás elismeréssel említi egykori tanítóinak érdemeit is, midőn a következőképen nyilatkozik: «Életboldogságomat elsősorban Thieme, Seidel és Wilmsen tanítóimnak - dr. Busching és Gedike igazgatása alatt, a berlini szürke kolostorban - köszönhetem és a hálaérzet irányukban soha ki nem aludt bennem.»

Sandvoss, mint könyvkereskedő - bár tehette volna - sohasem ambicionálta, hogy az összkönyvkereskedelemmel lépjen direkt összeköttetésbe. A mit ez irányban tett, annyiból állott, hogy Bécsben tartott bizományost. Mint kiadó is maradt nyoma, amennyiben kiadta a következő munkákat: *Jais Pál Alajos* «365 oktató feltétel, mely is erkölcs, kötelesség, virtus és vallás tanításból stb.» (1831), *Natter J. J.* «Katholikus imádságos és épületes könyv» (é. n.) és az «Az ó és új testamentum történeteinek főpontjai» magyar és német szöveggel (é. n.)

Örök emléket csupán az biztosított számára, a mit a humanitás terén hagyott maga után.

XIII.
Vajda Pál
1821-1833

Midőn ezen tősgyökeres magyar névre bukkanunk, az egyedülre, mely a kassai könyvkereskedők egész sorában előfordul: szinte örömdetes és vigasztaló érzés fog el, mert máskülönben igazán restelkedve kellene azon megdöbbenő jelenségre rámutatnunk, ha figyelmen kívül hagynánk annak okait, melyek e sajátságos körülményt megmagyarázzák. Ugyanis ne feledjük el, hogy az egész Felvidék, de különösen Kassa városa népesedési viszonyai a háromnyelvűségen alapulnak. S ha figyelembe vesszük azt a fontos mozzanatot is, hogy a nyomdászat és a könyvkereskedelem bizonyos magasabb értelmiséget kíván meg, természetszerű, hogy a könyvkereskedők csak az intelligensebb osztályból kerülhettek ki; ez pedig német vala. Magyar ember régebben nem lépett pályánkra. A tót elemből pedig hiányzott minden kvalifikáció.

Így tehát Vajda Pált kassai kartársaink közt, mint phaenomen-t nézhetjük; de működése is oly speciálisnak tünteti fel, aminővel a kassai könyvárusok közt, sem előtte, sem utána nem találkozunk. Vajda Pált voltaképpen mint honoratiort látjuk a magánkiadók terén működni, noha kiadványainak impresszumából világosan kitűnik, hogy rendszeres «könyvárus»-sal van dolgunk, mert annak vallja magát minden kétségen kívül egyik-másik kiadványa címlapján is. Némelyiken ns. (nemes) vagy ng. (nagyságos)-nak nevezi magát. Kiadványai kizárólag mind magyar nyelvűek; számszerint tizenharc. Ezeken az impresszum változatosan van; vagy egyszerűen «Vajda Pál», vagy «Vajda Pál költségével (nyomt. Werfer Károly Kassán); egyiken (Trattner János Tamásnál Pesten). Majd «Vajda Pál tulajdona». Legjellemzőbb azonban ez az impresszum: Könyvárus Vajda Pál sajátja.»

Ennélfogva kétséget nem szenved az, hogy magánkiadói vállalatával iparszerűleg foglalkozott. 18 kiadványa leginkább népies irányú, de van közte két szépirodalmi munka s néhány színmű is, ami bizonyítéka annak, hogy Vajda idejében is virágzott Kassán a magyar színészet. E derék magyar ember működése az 1821-1833. esztendőkre esik; azontúl egy kiadványát sem ismerjük.

Meglehető nagy kiadvány-készlet maradt utána. Legtöbbször Hartig Gusztáv 1862-ben kiadott antiquar jegyzékében találkozunk, melyben mint olyanok szerepelnek, melyeknek készletei mind nyersen (krudában) voltak egész bálákba csomagolva s a makulatura értékéig devalválva, de tulajdonosuk által a világot sem adták a lemezgyárba, ami élénken bizonyítja azt, hogy becsesnek tartotta.

XIV. Hagen Károly

Minél jobban közeledünk a kassai könyvkereskedelem újabb-újabb korszakaihoz, annál megdöbbentőbben tapasztaljuk, hogy az erre szolgáló adatok nem hogy bőségesebben állanak rendelkezésünkre, - de sajnos - mindinkább homályosodni kezdenek. Minket ugyanis nem kassai források kalauzolnak, hanem azon hivatalos és félhivatalos szűkszavú körlevelek, jelentések, hirdetések stb., melyek régi könyvárus címtárainkban s különösen a lipcsei «Börsenblatt»-ban találhatók, de ezekhez ma már alig lehet hozzáférni. S nem is mindig a legmegbízhatóbbak; néha ellentmondók, úgy, hogy nem igen lehet kilátás arra, hogy a könyvkereskedelem története fölött ködként lebegő homályt valaha egészen fel fogják deríteni. Így tehát a mi szegényes följegyzéseinkkel kell beérnünk.

A soron levő kartársak közül most Hagen Károllyal kell foglalkoznunk. Kilétéről nincs semmi adatunk, de valószínű, hogy azon német kartársaink egyike, kik az időben Magyarországot özlökték el. Mert a külföldön el lévén híresztelve, hogy itt nálunk egy igyekvő fiatalember jóformán az utcán söpörheti össze a sok kincset, amint ezt az «Évkönyv»-ben már több helyütt említve találjuk.

Hagen Károly 1842. évi január 1-ről keltezett s a «Börsenblatt»-ban is közhírré tett körlevéllel tudatja a külföldi könyvkereskedelmet, hivatkozással egy régiebb körözüvényére, hogy a Wigand Ottó által 1817-ben alapított könyvkereskedést, (mely 1827-ben annak öccse: Wigand György birtokába ment át) már 1837-ben megvette. Minthogy akkoriban «több gátló körülmény» nem engedé meg, hogy a német könyvkereskedelemmel direkt összeköttetésben maradjon, ennek újból való életbeléptetését későbbre tartotta fönn. Ezen 1842-iki körlevelében elmondja, hogy a «gátló körülmények» megszűntek (értsd az üzlet vételárának lefizetését s a volt Wigand és Cserneczky céggel fennálló viszonyainak rendezését) s így elérkezettnek látja az időt, hogy immár tényleg és állandóan lépjen be a német könyvkereskedelem kötelékébe. Hivatkozik különösen volt kassai főnökére Wigand Györgyre Lipcsében és Heckenast Gusztávra Pesten, kikkel a sortimentnek másodkézből való beszerzése miatt állott összeköttetésben. A körlevelet követi mintegy pótléku az előbbi ajánlása, melyet itt szó szerint lemásolunk: «Herr Karl Hagen, der noch während meines Aufenthaltes in Kaschau in meinem dortigen Geschäfte arbeitete, ist mir als wackerer, ehrenwerther Mann bekannt geworden. Derselbe hat sich durch unermüdlichen Fleiss und unverbrüchliche Rechtlichkeit die Achtung aller derer erworben die ihn persönlich kennen oder mit ihm in geschäftliche Berührung gekommen. Ich unterstütze daher seine Bitte um Eröffnung eines Conto recht angelegentlich, bezeuge, dass er die Termine zur Afatragung der Kaufsumme pünktlich eingebalten und ergreife gern die Gelegenheit, es öffentlich auszusprechen, dass es mir eine grosse Freude gewährt in Herrn Hagen einen so ehrenhaften Nachfolger zu erblicken. Leipzig im Januar 1842. Georg Wigand.»

Hagen Károly üzletét tizenöt évig folytatta, mint tevékeny és derék könyvárus. Kiadói működését öt magyar nyelvű kiadványa hirdeti, melyek közül kiemelendő: *Kleimann* «Isten mindenem» című közismert imakönyvének egy kiadása (1847); *Schimmert Károly Ágost* figyelemre méltó munkája «A francia lázadás és következményei» (1839) és *Szepessy Aloisnak* «Hatodik és hetedik esztendőre való predikációs cyclusa» (1840).

A «Börsenblatt» 1852. év szeptember 6-iki számában Gázsik Ferenc kassai köz- és váltóügyvéd tudomásul adja, hogy Hagen Károly köztisztviselőben álló polgár és könyvárus 1852. év szeptember 1-én elhunyt, s hogy ő (Gázsik), mint a boldogult anyjától a hagyaték rendezésével megbízva, megteszi a szükséges intézkedéseket. Egyebek közt minden küldeményt

betilt és csak a folytatásokat (melyeket a kiadók akkoriban évi számlára és nem készpénzen szoktak volt küldeni rendes komittenseiknek) küldeni kéri. Úgy látszik tehát, hogy az üzlet legalább egyelőre tovább vezetett, de erre nézve az eljáró gondnok minden további intézkedést magának tartott fenn. Hogy az üzlet az 1853-ik éven túl is fennállott volna, erről nincsenek adataink; sőt ellenkezőleg vannak nyomok, hogy Hagen üzlete az éppen akkor Kassán erősen észlelt könyvárus cégek változásai közben idegen birtokba ment át. Legvalószínűbb, hogy Hartig Gusztáv szerezte meg, mert nála voltak későbbben a Hagen-féle kiadványok, lévén üzlete ugyanabban a házban, ahol ezelőtt Sandvossé létezett s ott a raktárban heverték a legkülönbözőbb kiadvány-készletek (Verlags-Bestände) antiquarium stb., melyek provenienciájáról maga Hartig már 1855-ben, mikor a készlet birtokába jutott, felvilágosítást adni nem tudott. Ebből azonban sem haszon, sem kár nem háramlott senkire, miután e nagyjából készletek úgysem bírtak a makulátúránál nagyobb értékkel.

XV.
Novelly József
1851-1858

Az 1848/49-iki magyar szabadságharc leveretése után az egész nemzet gyászba borult: megszűnt élni, mert kivetköztették jellegéből, viseletéből, nyelvéből és irodalmából, sőt egész társadalmi életéből. Német lett minden intézménye a közigazgatás, törvénykezés és kereskedelem terén, de még a tanügyet is elnémetesítették. Igaz magyar ember akkor hivatalt nem vállalt s annak folytán az országot sok osztrák, különösen cseh «hivatalnok» özönlötte el, kik e tökéletesen abszolutisztikus kormányrendszert hozták be, mely a «Bach-korszak» elnevezésen örökké emlékezetes marad s mely történelmünk legszomorúbb lapjait tölti be. Az 1848-iki esztendő előtt vagy alatt hozzánk idegenből származott polgári hivatású elemek közt, kik vagy a könyvkereskedelemmel, vagy egyéb rokonszakmával keresték itt kenyerüket, feltűnő mozgalmat lehetett észrevenni, hogy rájuk jobb idők virradtak. Igaz ugyan, hogy ezelőtt sem lehetett mondani a kassai könyvkereskedőkről, hogy valami élénkebben vonzóltak volna a magyar szellem felé. Éltek hivatásuknak és politikával nem is törődtek. De most a Bach-korszak beálltával meglátszott rajtuk, hogy az ő idejük csakugyan elérkezett.

Ily szellemű és gondolkozású volt Novelly József, Kassán első e korszakban, ki már 1851-ben nyitott itt könyvkereskedést. Megvevén Jármay J. Károly üzletét, kiről azonban csak annyit tudunk, hogy ez időtájt létezett Kassán. Schultz Adressbuchja az 1850-ik évben ugyan említi, de hozzátévéen cégéhez, hogy Lipcsével nem áll direkt összeköttetésben. Azonban magán úton értesünkre jutott, hogy Jármay, midőn üzletét eladta, Pestre költözött s ott magánhivatalnok lett. Tehát Jármay ezen könyvkereskedését vette meg Novelly Imre kassai jómódu polgár. Természetesen nem a maga, hanem József nevű fia számára, ki kalandos hajlamú természeténél fogva atyjának addig is sok gondot okozott.

Novelly Józsefnek, mielőtt könyvárus lett, már meglehetősen mozgalmas élete volt. Megtanulta a gyógyszerészetet, volt szigorló orvos, majd hivatalnok; ámde nyugtalan természete nem engedé, hogy könyvárusi pályája tartós legyen. Már 1854-ben elrendelte a helybeli járásbíró-ság Novelly József könyvkereskedésének a hitelezői javáira való nyilvános elárvereztetését. Legjobban volt érdekelve C. H. Hartleben pesti könyvárus sortiment szállítások révén. Novellynek természetesen szabadjára hagyatván, hogy a nála bizományban levő árukat, a sajátját képező könyv-raktárból kikülönítheti és a tulajdonosoknak visszaszármaztathatja. Novelly ugyan megfelelt e minden tisztességes könyvárus előtt becsületbeli ügyet képező kötelezettségének, de az illető remittenda-csomagokat a hatósági zár alatt levő üzletben hagyta. A járásbíró-ság által először kihirdetett árverés atyja közvetítésére foganatosítatlanul maradt s ennél fogva 1856. március havában Hartleben sürgetésére újból kitűzte, mely meg is tartatott. A részletes partie-nkénti árverés nem mutatkozván célszerűnek, az eljáró bíróság az együttes, vagyis az egyszerre való elárvereztetést határozta el, mely alkalommal az egész raktárt minden ingóságaival Novelly Imre szerezte meg, mint a legtöbbet ígérő, kinek volta-képen e szerencsétlen vállalatban benne volt a pénze is. Megjegyzendő, hogy a hitelezők bizományi raktára visszaküldetlenül még ott hevert, a már elárverezett áru közt. A könyvkereskedést legott tovább is adta és pedig Hartig Gusztáv könyvkötőnek és papirkereskedőnek, kinek a szomszédságban volt bolthelyisége.

Az öreg Novelly Hartiggal egy oly értelmű adásvevési szerződést kötött, hogy az adás is, vevés is, az összes bármily néven nevezendő ingóságaira kiterjeszkedik; tehát ami az üzletben található, az eladottnak és megvettnek tekintetik, amit a hatóság is helyben hagyott. De ezen egyoldalú eljárással megfosztatott Novelly József további rendelkezési jogától az üzletben heverő bizományi árukat illetőleg. Így olvassuk mindezeket a «Börsenblatt»-ban az ebből

kifolyólag megeredt monstre polémiában. Az árverés megtörténte után három évre rá, 1858-ban Novellynek egyszerre csak eszébe jutott (természetesen hitelezői zaklatására), hogy Hartigtól a most tőle bérelt helyiségében hagyott idegen árukat visszaköveteli. Amit ezen hasábokat betöltő polémia földerít, az valóban mindkettőt, mint könyvkereskedőt, igen furcsa világításban tünteti föl, ha az ügyet akár jogszokásaink, akár a törvényes jogmenetel alapján tekintjük. Csak azt tartjuk fölötte jellemzőnek, hogy könyvárus elődeink - alig ötven éve, hogy az érintett polémia bejárta a művelt könyvárus közönséget - egyáltalában megengedhetőnek tartották az oly durva modorban folytatott skandalumnak a nyilvánosság elé való hurczoltatását. Novelly bizonyára csak azért hurcolta ily későn a nyilvánosság elé, hogy a közfigyelmet magától el és utódjára, Hartigra terelje minden tekintetben.

Koldusbotra jutván, nem is telt neki költségre (amint említi is), hogy a remittendákat rendeltetési helyükre elküldhesse. S nem is lehetett nála annyi erkölcsi akarat, hogy hitelezőivel szemben jóhiszeműleg eljárjon. Bukása után egy «Isten tudja honnan» (Hartig megjegyzése) összetákolt kölcsönkönyvtár után tengette életét. Szerepelt továbbá mint színházi pénztáros, költő és író is. Mint író Toldy Ferencsel is állott összeköttetésben, amennyiben a magyar és német irodalomban egyaránt alapos műveltséggel bírt s különösen a német nyelvben oly tökéletes volt, hogy Toldy megbízásából és utasítása szerint ő eszközölte «A magyar nemzeti irodalom rövid előadásu történeti kézikönyv»-ének német fordítását. Őt mondják fordítójának németre Horváth Mihály «Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig» című munkájának 2 kötetben, mely 1867-ben jelent meg Brockhausnál Lipcsében. (Ára 11 márka). Petrik nagy Bibliographiája (1712-1860) egy kiadványát is említi «Európai könyvtár. Külföldi regények gyűjteményei» címen, melyből azonban 1852-ben csak 1 füzet jelent meg.

XVI.
Hartig Gusztáv
1855-1870

Novally rövid és dicstelen pályarajzából tudjuk, hogy Hartig Gusztáv 1854-ben - vétel útján - jutott a bukott cég könyvkereskedéséhez. Az időben a «Bach-korszak» már rendezettebb viszonyok közt mozgott; az emberek lassan-lassan beletörődtek az abszolút kormány formáiba s bizonyos apáthiával alkalmazták magukat az eleintén tűrhetetlennek hitt rendhez, melyet úgy tekintettek, mintha annak épenséggel úgy kellett volna lennie.

Hartig Gusztáv 1855 július 1-ről kelt körlevelével a «Börsenblatt»-ban mutatkozott be a német könyvkereskedelemnek. Ezt szükségesnek tartja, mondja, már azért is, mert tíz éve, hogy írószer- és papirkereskedése mellett foglalkozik iskolakönyvek és a könyvkereskedelmet közelebbről érintő cikkek eladásával. Megnyervén e téren a kassai közönség bizalmát, sokkal gyakrabban volt alkalma irodalmi termékek szerzésére is, semhogy elodázhatónak tartaná üzletét rendes könyvkereskedéssé kibővíteni, kivált, midőn erre magasabb helyen sikerült engedélyt nyernie. Kéri tehát a kiadókat, hogy abbéli igyekezetében számlanyitással támogatni sziveskedjenek.

A szokásos sablonszerű formák elmondása után említi, hogy bizományainak kezelését Lipcsében Haessel H., Bécsben Gerold és Fia és Pesten pedig Edelman Károly volt szives elvállalni. Wigand György, kivel már húzamosb ideig összeköttetésben állott a német sortiment szállítása dolgában, a körlevelet nagyon meleg szavakkal kíséri, melyek közül az «achtungswerther und solider Mann, der sich empor gearbeitet hat» bizonyára csak jó hatással voltak a kiadókra.

Hartig üzlete csakugyan szemlátomást nöttön-nőtt; sógornője, akár egy ügyes segéd, úgy működött oldalán, hogy eleintén férfi segédre nem is szorult. De már 1856-ban olyanokat is kezdett alkalmazni, még pedig tekintettel az akkori kassai viszonyokra, német vagy osztrákokat, kik közül legelső volt Steinhauser Hanselm, aki későbbben Prágában önállósította magát, hol hosszú ideig működött. Ez Hartignál a sortimentet látta el. Második volt Gaester Pál, szintén német, aki specialiter a műkereskedési osztályhoz volt szerződötve, lévén Hartignak egy képraktára, mely igazán megérdemli a «nagyyszerű» nevet; de voltak hozzá üzleti összeköttetései is és pedig: Berlinben Pilothy et Löhle-vel, Bécsben Bermann, Paterno és több elsőrangú műkiadóval. Számottevő volt a zeneműraktár is, ugyanily elsőrangú összeköttetések következtében.

A Bach-korszakban a papir- és írószerek nagybani szállítása a főhatóságok számára nagy mérveket öltött Hartignál, amiből szép vagyona tett szert. Azonkívül a már egészen németre átvedlett tanintézetek, de még a jogakadémia is állandó vevőközönségét képezte.

És jött aztán valahára a politikai megváltás ideje 1859-ben Solferino és Magenta eltörülte a tíz évi Bach-korszakot, mintha sohasem létezett volna. Megbukott az egész rendszer s mérvadó helyen belátták, hogy a magyarnak vissza kell adni szabadságát, alkotmányát. S meg is kapta. Ámbátor még egy pár évig tartott a vajudás, míg elérkezett az 1867-iki esztendő, mely meghozta a király és nemzet közti kiegyezést az ez évben megtartott koronázás alkalmával.

Hartig Gusztáv abban az új aerában is csakhamar megtalálta mindazon utakat és módokat, melyek boldogulását biztosították. Mindjárt a hatvanas évek elején egy oly, valóban szerencsének mondható ügylete kínálkozott, amilyen a könyvkereskedelemben talán száz esztendőben egyszer fordul elő. A mágnások, Kassa és a megye közönsége élén az akkor épült Erzsébet királynéről elnevezett árvaház fentartása céljából magasabb engedelemmel egy

magán-tárgyhúzást rendeztek, melynek teljhatalmú intézőségével Hartig Gusztáv lett megbízva. A főnyeremény Murillo «Négy koldus gyermek» kisebb alakú olajnyomatú reprodukcióban, sőt a legtöbb nyeremény, mint nemkülönben a papír a sorshúzáshoz szükségelt mindenféle nyomtatványhoz az ő raktárából került ki, ami természetesen szépen jövedelmezett. Hartig sohasem volt barátja annak, hogy kiadói vállalatokba beleelegyedjék. Azonban kedvenc eszméjét a hatvanas évek közepén mégis megvalósította. Kiadott a Libay Lajos festőművész által készített képekből egy albumot «Emléklapok a természeti gyógyfürdőből Tátrafüred» címmel, mely 8 lapból állott. (Ara 4 frt.) Az egész kiadás Reiffenstein és Rösch műintézetében Bécsben készült. Minthogy Hartig egy krónikus gyomorbajba esett, 1868-ban maga mellé szerződtette Maurer Adolfot munkatársnak, majd cégjegyzési joggal bíró üzletvezetőnek, aki 1870. év július 1-én az üzletet meg is vette. Az erre vonatkozó körlevél különös érdekességgel és fontossággal bír s azért egész terjedelmében átvesszük:

Kaschau, 1. Juni 1870.

P. P.

Hiermit zeuge Ihnen freundlichst an, dass ich meine seit nahezu zwanzig Jahren hier bestehende Buch-, Kunst-, Musikalien-Handlung nebst Leihbibliothek, Antiquariat- und Schreib-Requisiten-Lager an Herrn Adolf Maurer ohne Aktiva und Passiva käuflich übergeben habe, welcher dieselbe nun unter seiner eigenen Firma, nämlich: A. Maurer, vormals G. Hartig's Buchhandlung fortführen wird.

Während meiner, besonders in den letzten Jahren stets angegriffenen Gesundheit hat Herr A. Maurer mein Buchhandlungsgeschäft mit lobenswerther Umsicht selbständig mit Procuraführung geleitet. Die gewissenhafte Vertretung der geschäftlichen Interessen bot ihm zugleich reichlich Gelegenheit, den Bedarf des hiesigen Platzes und der Umgegend genau kennen zu lernen, und sich eine ausgedehnte Bekanntschaft zu erwerben, die ihm voraussichtlich den zahlreichen Kundenkreis noch namhaft erweitern, und so das ohnehin blühende Geschäft einer steigenden Frequenz zuführen wird.

Herr A. Maurer hat sich als äusserst thätiger und strebsamer Mann bei mir bewährt, und lässt sich daher um so gewisser annehmen, dass er, gestützt durch den altbewährten Ruf des Geschäftes, Alles aufbieten wird, sich das bisherige Vertrauen zu bewahren und zu erweitern. Ich hege die Überzeugung, Herrn Maurer als dieses ehrenden Vertrauens vollkommen würdig empfehlen zu können.

Die aus Rechnung 1869. noch schwebenden kleinen Differenzen werde ich jedenfalls noch vor der Michaelis-Messe entweder selbst, oder durch Vermittlung des Herrn A. Maurer vollständig ausgleichen, und ersuche ich zugleich die Oster-Messe disponirten, sowie in Rechnung 1870. mir gemachten Sendungen auf die Firma meines Nachfolgers übertragen zu wollen, welcher für pünktliche Abrechnung in nächster Oster Messe besorgt sein wird.

Mein unfreiwilliges durch Gesundheitsrücksichten gebotenes Scheiden aus dem geschäftlichen, eventuell buchhändlerischen Wirkungskreise, giebt mir erwünschte Gelegenheit, für die zahlreichen Beweise von Vertrauen und ehrendem Entgegenkommen Seitens der verehrlichen Collegen meinen herzlichsten Dank auszusprechen, welchen ich noch insbesondere meinem geehrten Freunde Herrn Herm. Haessel für dessen langjährige und umsichtige treubewährte Führung meiner Commissionen, sowie auch der Löbl G. J. Manz'schen Buchhandlung und den Herren Gebrüder Lauffer, jetzt G. Bichel bei meinem Rücktritt darzubringen mich gedungen fühle.

Indem ich schliesslich meinen Nachfolger wiederholt Ihrem geneigten Wohlwollen, und mich der Bewahrung Ihres freundlichen Andenkens bestens empfohlen halte, wollen Sie die Versicherung entgegen nehmen, dass ich mit vorzüglicher Hochachtung stets verbleiben werde

Ihr ergebener
Gustav Hartig,
welcher hiermit aufhört zu zeichnen G. Hartig's
Buch-, Kunst- u. Musikalien-Handlung.

Szegény Hartig Gusztávot, mióta üzletét eladta s a magánéletbe visszavonult, egészen cserben hagyta szerencséje. Az 1873-iki bécsi krachnál nagy veszteséget szenvedett, amennyiben két háza lőn annak áldozata s azután csapás-csapás után érte, úgy, hogy egészen tönkre ment s a «Magyar Könyvkereskedők Egylete» segélyezésére volt utalva. Hogy hol és mikor halt meg, azt kipuhatolni nem birtuk; a kassai egyház halotti anyakönyve, sem pedig a régi temető nyomát nem mutatja.

Hartig Gusztáv nőül birta Sandvoss Ernő gazdasszonyának, Kefer Katalinnak Karolin nevű leányát, mely házasságból több gyermek származott. Mindamellet, hogy a magyar nyelvet csak törten beszélte, jó hazafi volt. Ma a család már egészen elszéledt. Valóban tragikus véget ért ezen kassai kartársunk.

XVII.
Toperczer Lajos
1861-1875

Ha a kassai könyvkereskedelem fejleményeit (mióta csak nyomait követhetjük) szemügyre vesszük, arra a megfigyelésre jutunk, hogy a fejlődés egész Magyarországon a közművelődési viszonyok haladásával ment végbe. Régibb időben a könyvnyomdászat volt azon első fokozat, melyen keresztül fejlődött ki a könyvkereskedelem, mely aztán a legtöbb esetben a nyomdászattal és kiadósággal összekötve szokott volt külön iparágat képezni. És ez mindenkori a legtermészetesebbnek és legcélszerűbbnek vált be, mert az átmenet egyik ágról a másikra beleolvasztólag s szinte észrevétlenül történt. Ezt a fejlődési menetelt réges-régen észleljük, különösen a magyar vidéken. Példák erre az idők folyamán keletkezett kisebb-nagyobb nyomdász-kiadók, kik apostolai lettek a magyar irodalom terjesztésének s leghathatósabb emelői a magyar kulturának.

Hazai könyvkereskedelmünk második nem kevésbé fontos fejlődési fokát képezte a könyvkötészet, vagy amint régente nevezték: a «kompaktorság». Ebből az ipárból fejlődik már réges-rég óta a magyar vidéki könyvkereskedelem, kivált a céhrendszer védőszárnyai alatt. A kompaktorságban rejlett, ha nem minden, de kétségen kívül elegendő mértéke a képzettségnek, mellyel idővel biztos alapot nyert a vidéki könyvkereskedelem. Ami további fejleményi stádiumait illeti, azokat már nem tartjuk egészségeseknek. Régebben nem is igen fordultak elő oly esetek, melyek nem az előbb vázolt fejlődésnek útjain szaporították volna a magyar vidéki könyvkereskedelmet. Már azért sem, mert a szükségelt koncesszió megvédte a rendes könyvkereskedőt a kontároktól. Sajnos, a céhrendszer eltörlése és a koncesszió-kényszer mindinkább lazult kezelése az utolsó félszázad alatt oda juttatta a magyar vidéki könyvkereskedelmet, ahol tényleg van is már - a tönk szélére!

Ezeket előrebocsátva, áttérünk ismét kassai kartársunk folytatólagos bemutatására.

Toperczer Lajos is azok közé tartozott, kik a könyvkötészettel vergődtek fel rendes könyváruhássá. 1861-ben nyitott itt könyvkereskedést, melyről a körlevél így szól:

Kaschau, November 1861.

P. T.

Hiermit habe ich die Ehre Ihnen die ergebene Anzeige zu machen, dass mir von der hohen Statthaltereien die Concession zur Errichtung einer Buch-, Kunst- und Musikalienhandlung nebst Leihbibliothek verliehen worden ist, welche Geschäfte ich unter der handelsgerichtlich protocollirten Firma: Ludwig Toperczer aufnehmen und mit meiner am hiesigen Platze im besten Renommée seit 12 Jahren bestehenden Papierhandlung ausüben werde.

In der, in früherer Zeit hier bestandenen Sandvoss'schen Buchhandlung habe ich den Buchhandel praktisch erlernt und hoffe ich durch den Betrieb desselben Ihnen den Beweis der Befähigung zu liefern und unter tüchtiger Beihilfe, bei Thätigkeit, Umsicht und pünktlichster Erledigung meiner Verbindlichkeiten auf ein gutes Gedeihen rechnen zu dürfen; um so mehr, als ich mit mehr als hinreichenden, zum vortheilhaften Geschäftsbetriebe nöthigen Mitteln versehen, durch mein Papiergeschäft mit den ersten Behörden, Schulen ect. schon in Verbindung, überhaupt allgemein bekannt und von vielen Seiten aufgefordert worden bin, auch eine Buchhandlung zu errichten.

Kaschau, die Hauptstadt Öberungarns, mit einer intelligenten Bevölkerung von 20.000 Seelen, ist der Sitz eines Bischofs etc, eine sehr wohlthande Umgebung und ist gegenwärtig der obere Ausgangspunkt der Theissbahn. Dass der Buchhandel hier einer grösseren Ausdehnung fähig, dass es so zu sagen Bedürfniss ist, habe ich an den bisherigen kleinen Bezügen gesehen, die ich auf Herren C, Gerold's Sohn, R. Lechner und C. Osterlamm beschränkte. Es können Ihnen diese Herren nöthigenfalls über meine Pünktlichkeit und Ordnungsliebe Auskunft geben.

Demnach erlaube ich mir Sie um Ihr Vertrauen zu bitten und ersuche Sie hiermit höflichst mir gütigst ein Conto zu eröffnen, meine Firma auf Ihre Auslieferungs-Liste zu setzen und bitte um billige Offerte für meine Leihbibliothek, ungarisch, deutsch und französisch, sowohl von beliebten älteren, wie von den neuesten Erscheinungen, Roman-sammlungen u. s. w.

Meine Commissionen hatten die Güte zu übernehmen: für Pest, Hr. C. Osterlamm; für Wien, die H. H. Markgraf u. Comp.; und für Leipzig, die H. H. Voigt u. Günther.

Ich empfehle mich und mein Etablissement Ihrem geneigten Wohlwollen und zeichne hochachtungsvoll und ergebenst

Ludwig Toperczer.

E körlevélből megtudjuk, hogy Toperczer Lajos a könyvkötészettel kezdte meg pályáját, s hogy Sandvoss Ernőnél sajátította el gyakorlatilag mindazon technikai ismereteket, mik egy könyvkereskedés vezetéséhez szükségesek. Ugyszintén egy «ügyes segédkez»-re céloz; ezzel valószínűleg Fritz Laemmelt Döbrihauból gondolja, aki Burger Zsigmond szegedi cégtől került Kassára. Erről a szélestudású, de egész fellépésében eredeti kartársunkról megemlékezés történt a «Corvina» egyik régi évfolyamában, melyet Szennovitz Adolf kiváló szakírónk írt róla, s melyet aztán Aliquis (boldogult Tettey Nándor) némely adataival helyreigazított és megtoldott.

Toperczer üzlete kölcsönkönyvtárral is össze volt kötve; de hogy folyóirat kölcsönző-köre (Journal Lesezirkel) is lett volna, amint azt Schultz címtára állítja, erről a legilletékesebb embernek¹³ sincs tudomása. Üzletében tankönyveken kívül alig lehetett más cikket kapni. Munkatársai csakhamar otthagyták üzletét; Fritz Laemmel pedig Penateseihez tért vissza hazájába; ma már nyoma veszett. Könyvkereskedése 1875-ig állott fenn, amikor - mi oknál fogva nem tudjuk - megszűnt. Schultz címtára azonban még három évfolyamon keresztül említi a céget, ami ügylátszik tévedés.

Toperczer Lajos tizenöt évi működése egészen zajtalanul folyt le. Szorgalmas és praktikus üzletember volt. Házasságából egy fiúgyermeket hagyott hátra; de hogy atyja üzletét nem vette át, bizonyítja az, hogy a már jelzett időben megszűnt.

¹³ Szennovitz Adolfnak, ki Toperczernél azonnal felszabadulása után, Hartig Gusztáv által, töltötte legelső segédi kondícióját.

XVIII.
Haymann Ferenc
1863-1888

Amint Werfer Károly József (II.) pályarajzában már említettük, e régibb nyomdászkiadó cég első utóda, mindjárt a «Bach-korszak» kezdetén, 1852-ben bővítette ki nyomdáját könyvkereskedéssel, mihez az engedély kieszközlése bő ismeretségénél fogva nem járt nehézséggel. Evégből társas viszonyba lépett Haymann Ferencel, a külföldi könyvkereskedelem köreiben is előnyösen ismert szakférfiúval s megnyílt az új könyv- és zeneműkereskedés «Werfer és Haymann» cég alatt. Werfer nem érvén rá az üzlet ezen ágával foglalkozni, a vezetést egészen Haymanra bízta, ki az iránta való bizalomnak meg is felelt. A társas cég 10 évig állott fenn; ez egyszersmind elég hosszú idő volt arra, hogy a kassai viszonyokat megismerje.

1863. február 1-én a két társ elvált egymástól s a könyvkereskedés Haymann Ferenc egyedüli birtokába ment át. 26 évig működött, mint Kassának egyik legtekintélyesebb és legképzettebb könyvárusa, 1888-ban bekövetkezett haláláig. Erről más jelentés híján csak a «Börsenblatt»-ban megjelent hivatalos hirdásból szereztünk tudomást.

Halmos József kassai ügyvéd 1888. október 26-án közhírré teszi, hogy Haymann Ferenc hagyatékának rendezésével őt bízta meg az illető hatóság. Ennek folytán megindítja a szükséges eljárást, különösen pedig a hitelezők követeléseinek rendezése ügyében. Továbbá megjegyzi, hogy az üzlet Mildner Ferenc birtokába ment át, ki azt ezentul saját neve és váltótörvényszékieleg bejegyzett cége alatt fogja folytatni. Gondnok végre Mildnert, mint derék könyvárust, megbízható és becsületes embert ajánlja a könyvkereskedelemnek és kéri hatalmazzák föl a bizományi árúk átadására.

Forrásaink közt van egynehány följegyzés, melyek Haymann személyére vonatkoznak. Megtudjuk belőle, hogy könyvárusi pályáját Bécsben kezdte meg, mint tanonc, s hogy imponáló külsejű férfiú kifogástalan reprezentációval és nem mindennapi képzettségű könyvkereskedő biztos fellépéssel vala. A mellett inkarnációja a német kedélyességnek, melynek ő számtalan barátot szerzett.

Bizományait kezelték üzlete megalapításától egészen haláláig, Lipcsében: Krehler K. F. és Budapesten: Aigner Károly, kikhez a legszorosabb baráti kötelék fűzte. Tagja volt minden könyvárusi intézménynek s résztvett mindama mozgalmakban, melyek hivatva valának a könyvkereskedelem érdekeit emelni.

Ennyi érdem után bátran mondhatjuk, hogy Kassa városa derék könyvárust és polgártársat veszített benne.

XIX.

Idegen könyvtárak Kassán

I. Weingandt et Koepf Pesten és Budán 1784-1786

II. Strohmayer Ignác Antal Pesten és Budán 1790-1793

A német kiadók egyik régi szokása volt, hogy oly kiadványaikra, melyek tágasabb körben is számíthattak vevőkre, az eredeti megjelenési helyen kívül több oly város nevét is nyomtatták reá, hol az illető kiadványokból bizományi-készletek valának. Hogy e célszerűségi tekintetből követett szokást a magyar könyvkereskedelem is elsajátította, mutatja fentnevezett két pesti cég, melyek már a XVIII. század végén alkalmazták.

Weingandt et Koepf így teszi a címlapra a cégét: «Pestini, Budae et Cassoviae» és «Pest, Ofen und Kaschau». Strohmayer pedig így jelzi cégét: «Nm. Strohmayer Ignác Antal Pest, Buda és Kassa», vagy «Str. J. A. boltjában» és «Str. J. A. könyvtárnál commissióban.» Néhol «In officinis libraris» vagy «In bibliopolis Strohmayeranis.»

Azt azonban, hogy mindkét cég Kassán csakugyan állandó üzletet tartott volna, kizártnak tartjuk. Legfeljebb azon eset foroghat fenn, hogy a két kiadó egyik-másik idevaló könyvtárnál kiszolgálási raktárt tartott, kinél a két kiadó egyéb kiadványai is találhatók voltak.

A Weingandt et Koepf és Strohmayer-féle kiadványokat, bármilyen értékesek is volnának, itt mellőznünk kell, miután nem Kassán nyomattak.

XX.

Különféle kisebb adatok és feljegyzések

Petrik nagy Bibliographiájában egy eddig ismeretlen kassai kiadót találunk: Bischell János Frigyes. Kiadványa ez: «Rhenii Joh. Compendium latinae grammaticae pro Discentibus scriptum Kaschau 1736.» Ezen latin grammatikát Kassán kívül több helyen használták s így többször ki is adatott. Például Kassán 1743-ban a jezsuita kollegium nyomdája és 1781-ben Landerer János Mihály által. Bischell János Frigyes személyére vonatkozólag semmi adatunk. Azonban annyi bizonyos, hogy nyomdász-kiadó nem volt, mert akkor alig állott volna csak ezzel az egyetlenegy kiadvánnyal a kassai piacon.

A Werfer-féle nyomdából kikerült 1833-ban egy ily című munka: «Das Königreich Ungarn stb.», melyet Thiele J. Károly orosz tanácsos (így írja magát alá) állított össze. Ezen hat kötetből álló történeti, földrajzi és statisztikai munka nagyon hasonlít az egykori híres Korabinszky-féle lexikonhoz, mely Pozsonyban jelent meg. Szerző a IV. kötet megjelenése után elhalálozván, az V. és VI. kötetet örökösei adták ki, amint az a címlapon jelezve van: «Auf Kosten der Thiele'schen Erben gedruckt bei Karl Werfer.» Thiele-től különben már 1825-ben is jelent meg egy hasonló munka, melyet akkor Szepesházy Károly földrajzi író támogatásával «Merkwürdigkeiten des Königreich Ungarn» címmel 2 kötetben adott ki, ily impresszummal: Auf Kosten der Herausgeber gedruckt bei C. Werfer.» Ezen irodalmi termék az üzleti jelleget viseli magán, mert - mint náluk kapható - hirdették és így a Thiele céget a kassai magánkiadók sorába helyeztük.

Továbbá volt itt 1834-től 1837-ig egy kiadvállalat «Literaturai intézet» (Litterarisches Institut) címen. Hogy ki állott ezen vállalat élén, annak forrás-gyűjteményünkben nem jutottunk nyomára. Tizenhét kiadványát ismerjük: 15 magyar és 2 német nyelvűt. Mindannyian a népies irányt követik, de említésre méltó munka egy sincs köztük. Hozzávetőleg a literaturai intézetet Vajda Pál magánkiadó-vállalatának vagyunk hajlandók tartani, mert nemcsak működési idejével egyezik, hanem a kiadványok iránya is ugyanaz, mint saját kiadványainak.

Schultz címtára 1858-tól 1865-ig említ egy Wiedermann M. zeneműkereskedőt Kassán. Erről feljegyzik, hogy Schrottenbach L. bécsi zeneműkereskedő kommittense, s hogy Lipcsével nem közlekedett. Wiedermann a kassai dóm karmestere volt s szabad óráiban zeneoktatással foglalkozott. E foglalkozásával tanítványainak ismeretkörében tekintélyre és népszerűségre tevényt szert, s ennél fogva elhatározta, hogy zeneműkereskedést nyit. Kezdetben szükségletét nagyobb bel- és külföldi zeneműkereskedőktől szerezte be. Zeneműkereskedése úgy látszik nem lehetett jelentéktelen, mert Schultz címtára érdemesnek tartotta fölvenni. Minthogy üzlete mindinkább nagyobb lendületet vett, a rendes zeneműkereskedők kénytelenek voltak ezen konkurrensüket bizonyos mértékig támogatni.

Azonkívül volt még egy Müller Károly nevű könyvkereskedő 1862-től 1870-ig. A könyvkereskedelmet, mint mondani szokás, «gyakorlatilag» Toperczer Lajosnál tanulta ki. A rendes könyvkereskedők közé azonban nem számítható, miután bizományosa nem volt s leginkább tankönyvek eladásával foglalkozott. Könyvkereskedése mellett a könyvkötészetet is folytatta. Beteges, gyenge ember lévén, kit a folytonos nehéz könyvkötő munka megviselt, így valószínű, hogy földi pályáját csakhamar bevégezte.

Ezekben kívántuk a kassai könyvkereskedelem történetét röviden megírni. Végezetül még a jelenkori könyvkereskedelemről, illetve két oly cégről kell megemlékeznünk, melyek történeti szála visszanyulnak a múltba. E két cég Maurer Adolf 1870-től és Mildner Ferenc 1888-tól, mindkettő napjainkig. Tekintélyes könyvtáros-cég még Vitéz A., mely 1885-ben alapított Koczányi és Vitéz által s mai napig fennáll.